

zemřelo téměř šest milionů (většinou při masových deportacích, hladu a na nemoci). Vezmeme-li v úvahu všechny bojující státy, asi sedm milionů účastníků bojů padlo do rukou nepřítele a někdy strávilo dlouhé roky v často primitivních životních podmínkách v zajateckých táborech (po uzavření příměří jich ale většina byla celkem rychle repatriována). Vítězství bylo nakonec dosaženo kombinací větší vojenské síly a lepších ekonomických zdrojů. Ale k čemu to všechno vlastně bylo? Názory lidí na tento problém se přirozeně značně lišily, v neposlední řadě ve shodě s jejich vlastními zkušenostmi a osudem jejich země. Mnoho lidí na všech stranách bojovalo za různé ideály – často bláhové, ale přece jen ideály. Patřila k nim obrana vlasti, národní hrdost a prestiž, svoboda a civilizace, vlastenecká povinnost a stále více i národní osvobození a naděje na lepší budoucnost. Když se ony čtyři roky jatek chýlily ku konci, zapsal si v roce 1918 známý rakouský spisovatel Robert Musil cynicky do svého deníku: „Tato válka může být zredukována do následující věty: Umíráš za svoje ideály, protože nestojíš za to pro ně žít.“ V té době si pravděpodobně jen malá část účastníků bojů nadále zachovala ve svém srdci ideály – ať už byly jakékoli –, s nimiž vstupovala do války. Pro mnohé vojáky, jichž byly do evropských masových armád odvedeny celé legie, skutečně nemusel abstraktní idealismus mnoho znamenat. Často bojovali proto, že neměli jinou možnost. A pro mnoho z nich nedávala tato jatka ani žádný smysl.

Ostrá slova jednoho Francouze, která si zapsal na západní frontě v roce 1916 krátce předtím, než padl, vyjadřují pocity milionů obyčejných vojáků ze všech bojujících armád:

Ptám se, doufaje, že pochopím
účel těchto jatek. Odpověď,
kterou dostanu, zní: „Za vlast!“
Ale nikdo nezná důvod proč.¹²

Válečné krveprolití bylo obrovské, destrukce nesmírná. Odkaz války v dramaticky změněné Evropě byl naléhavý. Dlouhé zúčtování mělo teprve přijít.

¹² Přeložil Martin Čížek.

3 TURBULENTNÍ MÍR

„To není mír. To je jen příměří na dvacet let.“

Maršál Ferdinand Foch k versailleské mírové smlouvě (1919)

Byl uzavřen mír – tedy mír svého druhu, který se však mnohdy míru vůbec nepodobal. Ihned po válce došlo k obrovské turbulenci, jež se podobala přílivové vlně po zemětřesení. Trvalo pět let, než se tyto seizmické otřesy utišily. Vojáci se navraceli domů do drasticky odlišného politického, sociálního, ekonomického i ideologického prostředí. Válka zničila politické systémy, zruinovala hospodářství, rozdělila společnost a otevřela cestu k radikálně utopickým vizím o lepším světě. Toto období získalo nálepku „války vedoucí k ukončení války“. Proč tedy vydláždilo cestu k dalšímu, ještě daleko horšímu a zničujícímu válečnému konfliktu? Proč tak rychle vyprchaly naděje milionů lidí na mír a na lepší společnost vybudovanou na zásadách větší svobody a rovnosti? Proč byly v Evropě položeny základy nebezpečné ideologické triády naprosto nekompatibilních politických systémů soutěžících o nadvládu: komunismu, fašismu a liberální demokracie? Proč triumfoval v těchto raných krizových letech a přes bezprostřední poválečná traumata komunismus pouze v Rusku a fašismus pouze v Itálii, zatímco demokracie přežila téměř všude ve zbytku Evropy – v neposlední řadě v zemi nacházející se v samém centru evropského kontinentu, v Německu?

ZEMĚ „HODNÁ HRDINŮ“?

V průběhu volební kampaně roku 1918 sliboval britský premiér David Lloyd George, opěvovaný mnoha lidmi jako „muž, který vyhrál válku“, vytvoření země „hodné hrdinů“. I v této zemi, která byla před válkou nejbohatší evropskou mocností a nebyla čtyřmi lety bojů téměř vůbec zasažena, se tato slova budou mnoha vojákům navracejícím se domů ze zákopů brzy jevit jako čirý výsměch.

Brzká demobilizace vojáků v Británii probíhala vlastně celkem hladce. Z celkového počtu 3,5 milionu vojáků v době uzavření příměří

v roce 1918 se armáda scvrkla do roku 1920 na pouhých 370 000 mužů. Bezprostřední poválečný hospodářský boom způsobil, že do léta 1919 byly z armády propuštěny čtyři pětiny vojáků a většina z nich si dokázala najít práci (někdy na úkor žen, které byly zaměstnány v době války). Hospodářský boom však skončil stejně rychle, jako začal. Na podzim roku 1920 už po něm nebylo ani památky. Deflační politika (po vzoru politiky v USA), zavedená na ochranu libry, měla drastický účinek na životní standard. Platy, které zpočátku držely krok s narůstajícími cenami, se brzy ostře propadly. Třídní napětí rostlo. V roce 1919 bylo v pracovních sporech ztraceno 35 milionů pracovních dní. V roce 1921 tento počet vzrostl na 86 milionů. Nezaměstnanost se za tři měsíce od prosince 1920 do března 1921 zdvojnásobila. V létě už byly dva miliony lidí bez práce. Většina nezaměstnaných žila ve špinavých a zchátralých ubytovnách. V roce 1918 byly sice přislíbeny domovy pro hrdiny, avšak v roce 1923 se ukázalo, že je třeba postavit 822 tisíc nových domů jen na pokrytí základního nedostatku bytů – většího než v roce 1919 –, o nahrazení milionů domů v dezolátním stavu v chudinských čtvrtích ani nemluvě.

V roce 1921 žil bezpočet bývalých vojáků, z nichž mnozí byli invalidní, v naprosté chudobě, žebrali na ulicích nebo se snažili vyžít z prodeje sirek a suvenýrů, stravovali se ve vývařovnách pro chudé a někdy byli nuceni přespávat na zápraží domů nebo na lavičce v parku. „Už jsme nebyli hrdinové, byli jsme prostě jen ‚nezaměstnaní‘,“ zněl hořký komentář jednoho bývalého důstojníka. „Bývalí vojáci neustále přicházeli ke dveřím, prodávali tkaničky do bot a žádali o odložené košile a ponožky,“ vzpomínal Robert Graves, básník, spisovatel a bývalý důstojník z přední linie.¹³ „Vlastenci, a zejména vlastenky, byli v roce 1919 stejně znevažováni, jako byli v roce 1914 uznáváni,“ vzpomínala Vera Brittainová, která opustila pohodlí rodiny z vyšších středních vrstev a stala se dobrovolnou zdravotní sestrou, jež ošetřovala zraněné na frontě. Nyní se jí svět zdál „zbavený vyhlídek, vyprahlý a bez účelu“.

Situace v Británii, jakkoli se zdála být neutěšená, nebyla v Evropě zdaleka nejhorší ve srovnání se zeměmi, které byly přímo zapojeny do bojů. Počet obětí, ač hrozivý, nepatřil v Británii k nejvyšším. Počet padlých vojáků Spojeného království dosáhl počtu 750 000 obětí (plus dalších 180 000 z celé říše), zatímco italských vojáků padlo téměř půl milionu, francouzských 1,3 milionu, rakousko-uherských téměř 1,5 milionu, ruských kolem 1,8 milionu a německých něco přes dva miliony.

¹³ Přeložila Jaroslava Pauerová.

Některé z menších zemí utrpěly proporcčně nejhorší ztráty. Jeden ze tří Srbů a Rumunů poslaných na frontu byl zabit nebo zemřel na zranění a nemoci. Podíl padlých ve vojscích hlavních válčících zemí se pohyboval mezi 11–12 procenty (Rusko, Itálie a Velká Británie) nebo 15–16 procenty (Francie, Německo a Rakousko-Uhersko). Ve všech zemích převýšily počty zraněných, invalidních a práce neschopných počet padlých. Celkový počet obětí první světové války byl víc než dvakrát vyšší než celkový počet všech padlých ve velkých válkách mezi lety 1790–1914. Epidemii španělské chřipky, jež propukla v letech 1918–1919, pak celosvětově podlehl dvakrát víc obětí, než bylo padlých na evropských bojištích během války. A k tomuto hrozivému počtu je ještě nutno přičíst oběti poválečného násilí a pohraničních konfliktů.

Ekonomická cena války byla nesmírná – více než šestinásobně převyšovala celkový státní dluh všech zemí od konce 18. století do roku 1914. V zemích, které byly boji zasaženy nejvíce, se poválečná produkce ve srovnání s rokem 1913 drasticky snížila. Velká Británie si oproti tomu vedla mnohem lépe, přesto byla míra jejího zadlužení v roce 1918 téměř dvanáctkrát vyšší než v roce 1914 a její celkový čistý dluh vůči Spojeným státům, který byl nejvyšším dluhem mezi státy Dohody a v roce 1922 činil téměř 4,5 miliardy dolarů, nyní znamenal, stejně jako u většiny evropských zemí, trvalou závislost na finanční pomoci z USA. I neutrální země byly válkou ekonomicky zatíženy. Většinou, jako například ve Švédsku, byly tyto země schopny rozvinout svou ekonomiku tak, aby držela krok s požadavky válečného období. Dopad na neutrální Španělsko však znamenal, že se prohloubily jeho ekonomické nesnáze, stejně jako sociální, ideologické a politické problémy, které v zemi existovaly již dříve.

V západní Evropě byly materiální devastací nejvíce postiženy Belgie a severovýchodní Francie. Tato bojiště těžce utrpěla. Stovky tisíc domů byly v ruinách, průmysl byl značně poškozen, obrovské plochy půdy nemohly být obdělávány a velký počet dobytka byl zabit. Nejhuře postižené oblasti však tvořil pás nešířší než 30–60 km. Mimo bojovou zónu utrpěla Francie spolu se zbytkem západní Evropy daleko menší devastaci. Zato na východě, kde byla válka mnohem mobilnější, byla situace odlišná. Srbsko, Polsko a regiony, jež později připadly Bělorusku a Ukrajině, byly postupujícími a ustupujícími armádami mimořádně poničeny.

Vítězní vojáci, kteří se vraceli domů na slavnostní uvítání hrdinů v Londýně, našli alespoň zemi, jež se podobala té, kterou opouštěli. Vojáci vracející se – často neuspořádaně – do Vídně, Budapešti, Mnichova

nebo Berlína, byli namísto toho zataženi do revolučního kvasu a hospodářského chaosu. Kupodivu si poražené Německo vedlo lépe než vítězná Británie (anebo v tomto případě neutrální Nizozemsko) při organizaci poválečného pracovního trhu a udržování nízké úrovně nezaměstnanosti – částečně proto, že ženy, jež se ve válce zapojily do pracovního procesu, musely svá zaměstnání přenechat mužům. I inflace pomáhala. Deflační ekonomika by v této době německé hospodářství nadále ruinovala a znemožňovala by najít zaměstnání pro velký počet bývalých vojáků. Bující inflace, kterou vláda nijak nekrotila, však byla cenou, kterou bude brzy nutno zaplatit jiným, velice škodlivým způsobem.

Inflace nabírala v Německu na tempu už během války; státní dluh vzrostl téměř třicetkrát a množství papírových peněz v oběhu víc než dvacetkrát. Ceny v roce 1918 byly asi pětkrát vyšší než před válkou a měna ztratila asi polovinu své dřívější hodnoty. Německo nebylo v této situaci samo. Válečná inflace a znehodnocení měny v Rakousku-Uhersku byly ještě vyšší. Během války zažila většina zemí nižší či vyšší míru inflace. Ceny v roce 1919 byly třikrát vyšší než v roce 1913 ve Francii, Nizozemsku, Itálii a ve skandinávských zemích a téměř dvaapůlkrát vyšší ve Velké Británii. Cenová inflace v poválečných letech se však vymkla kontrole zejména ve střední a východní Evropě. V Polsku, Rakousku a Rusku zlikvidovala měnu hyperinflace. Jan Słomka (s nímž jsme se již setkali ve druhé kapitole), dlouholetý starosta obce Dzików v jihovýchodním Polsku, vzpomínal o několik let později na dopad zběsilé inflace poté, co byla rakouská koruna v roce 1920 nahrazena polskou papírovou markou:

„Když někdo něco prodal a okamžitě za utržené peníze nenakoupil něco jiného, prodával na tom. Mnoho lidí tenkrát prodalo dům nebo pole nebo nějaký dobytek a utržené peníze si uschovali doma nebo dali do banky. Tihle lidé ztratili všechno a stali se z nich žebráci. Na druhé straně ti, kdo si vypůjčili peníze a nakoupili za ně, na tom vydělali majlant. Peněz byly celé hromady. Museli jste je přenášet v aktovkách nebo v koších. Peněženky vám nebyly k ničemu. Za něco do domu jste platili nejdřív v tisících, pak v milionech a nakonec v miliardách.“

Až zavedením nové měny v roce 1924, polského zlotého, se situace v Polsku stabilizovala.

V Německu byl pád do hyperinflace součástí závažné politické krize, která postihla zemi v roce 1923 poté, co Francouzi v odvetě za zpožděné reparační platby obsadili průmyslové Porúří. Kořeny hyperinflace však spočívaly ve válčném financování, založeném na riziku, že Německo

vyhraje válku a náklady získá zpět od poražených zemí. Ekonomické následky válečné porážky pak neposkytly Německu dostatečnou motivaci k prevenci inflace. Válečné úsilí Německa bylo financováno hlavně z domácích válečných půjček. Inflace poskytla prostředek, jak tyto domácí dluhy zlikvidovat. Jakmile byl v roce 1921 znám reparační účet (který mohl být zaplacen pouze ve zlatých markách, ne ve znehodnocené měně), ustoupila poválečná opatření na kontrolu rostoucích cen strategické ochotě akceptovat vysokou inflaci.

Tak jako byly například v Británii splaceny domácí dluhy a zažehnána bojovnost pracující třídy vyvolaná deflačními opatřeními, napomohla inflace v Německu k rychlému zotavení německého průmyslu a povzbudila německý export. Průmyslníci si mohli půjčovat na investice a splácet půjčky ve znehodnocené měně. A spolu s tím, jak německá měna ztrácela na hodnotě, mohlo být zboží vyváženo za vysoce konkurenční ceny. Nebylo divu, že Německo zažívalo v letech 1920–1922 enormní růst průmyslové produkce a klesající nezaměstnanost, a to v téže době, kdy deflační politika v USA, Británii a Francii vedla k pravému opaku – snížení produkce a rostoucí nezaměstnanosti.

Platy kvalifikovaných průmyslových dělníků v Německu dokázaly alespoň zpočátku držet krok s inflací. Odbory stavěly na válečných ústupcích zaměstnavatelů a zajistily zvyšování platů a výhodnou pracovní dobu. Pro nekvalifikovanou pracovní sílu nebo pro lidi s fixním platem či penzí však byla inflace pohromou. V roce 1923 se během krize v Porúří vymkla inflace zcela kontrole a změnila se v otevřenou katastrofu. V roce 1914 stál americký dolar – který byl v Německu koncem války klíčovou tvrdou měnou – 4,20 marky, na konci války se vyšplhal na 14 marek, ke konci roku 1920 na 65 marek, v lednu 1922 dosáhl 17 972 marek a v listopadu 1923 už stál závratných 44,2 miliardy marek. Co taková stěží pochopitelná čísla znamenala pro obyčejné lidi, kteří žili ze svých skromných úspor, se dá názorně ukázat na osudu staršího a vzdělaného Berliňana, jehož úspory ve výši 100 tisíc marek mu mohly zajistit přiměřeně pohodlné stáří, avšak když se měna znehodnotila, mohl si za ně koupit už jen jízdenku do berlínského metra. A tak se projel metrem po městě, po návratu se zavřel ve svém bytě a zemřel tam hlady.

Nikde v poválečné Evropě neexistovala země „hodná hrdinů“. Truchlící vdovy, osiřelé děti a zmrzačení vojáci se mísili s nezaměstnanými a chudými ve městech a vesnicích po celém kontinentu. Válka po sobě zanechala asi osm milionů invalidů, kteří potřebovali podporu od státu. V samotném Německu žilo přes půl milionu válečných vdov a přes milion sirotků. Z počtu 650 000 mužů, kteří ve válce utrpěli vážná

zranění, bylo 2400 osleplých, 65 000 těch, kteří ve válce ztratili buď ruku, nebo nohu, a přes 1300 těch, kteří ztratili dvě končetiny. Během války učinila lékařská věda velké pokroky, avšak lékaři nedokázali tato hrozná zranění zcela vyléčit. A kromě zmrzačených těl tu byly i zmrzačené duše, traumatizované válečnými zkušenostmi – v Německu odhadem 313 tisíc, v Británii kolem 400 tisíc. Mnozí se nikdy nevyhlédli z důvodu neadekvátní psychiatrické léčby a také proto, že ostatní lidé nedokázali jejich stav pochopit. Váleční invalidé čelili ekonomickému strádání a společenské diskriminaci. Zaměstnavatelé nestáli o fyzicky handicapované pracovníky a bývalí vojáci, které válka psychicky poškodila, byli často považováni za „hysteriky“, nebo byli podezíráni z toho, že nemoc předstírají, aby získali penzi.

Přední britská socialistka a pacifistka Ethel Snowdenová (jejíž manžel Philip se v roce 1924 stal prvním labouristickým ministrem financí), živě popsala sociální mizerii v poválečné Vídni: „Uniformovaní důstojníci prodávali po kavárnách růže. Křehké dámy ve vybledlých parádních šatech žebrały se svými dětmi na rohu ulice. Na hlavních třídách rostla tráva. Obchody zely prázdnotou. (...) Na úřadech práce čekaly tisíce žen a mužů v dlouhých frontách na vyplacení podpory. (...) Galantní doktoři zápasili na klinikách a v nemocnicích s drobnými dětmi posetými mokvajícímí boláky, to vše s minimem léků, mýdla a dezinfekčních prostředků.“

Ve východní Evropě byla situace ještě zoufalejší. Na stovky tisíc běženců prchajících před ruskou občanskou válkou čekaly chmurné vyhlídky kdekoli, kam přišli, a jen zřídka přátelské přijetí od lidí, kteří sami trpěli velkou chudobou. Polsko, jehož větší část byla zpusťšená roky bojů, bylo v hrozném stavu. Polovina obyvatel Varšavy žila po válce z minimální podpory v nezaměstnanosti, šířily se tu nemoci a obyvatelé východního Polska byli na pokraji smrti hladem. „Tato země,“ napsal sir William Goode, vedoucí britské mise na pomoc střední a východní Evropě v roce 1919, „zažila čtyři nebo pět okupací různými armádami, přičemž každá z nich si v této zemi nabrala zásoby. Většina vesnic byla vypálena Rusy při jejich ústupu (v roce 1915); půda zůstala po čtyři roky neobdělána. (...) Místní lidé se tu živili kořínky, trávou, žaludy a vřesem.“ Není ani tak s podivem, že se ve většině zemí poválečné Evropy šířily politické nepokoje, jako to, že nedošlo k revolučním povstáním v daleko větším rozsahu.

Téměř všude se lidé museli vypořádat nejenom s materiálním strádáním, ale i se ztrátou svých blízkých. Ve válce takových rozměrů muselo existovat jakési národní uznání velikosti a rozsahu utrpení.

Francouzské rodiny trvaly na tom, že chtějí pohřbit své milované na hřbitovech ve svých vesnicích. Vláda nakonec podlehla tlaku veřejnosti a stát zaplatil za exhumaci a následné pohřby 300 000 padlých vojáků, kteří mohli být identifikováni. Tomuto přání se dalo i přes obrovské logistické a byrokratické problémy vyhovět, neboť francouzští vojáci umírali hlavně ve své vlastní zemi. U jiných národů bylo něco podobného neproveditelné. Památku padlých si bylo nutno připomínat tam, kde byli zabiti, třebaže vítězové a poražení byli pohřbeni zvlášť. Zejména Francouzi se nemohli vyrovnat s představou, že jejich milovaní leží vedle Němců, takže všude tam, kde byli pohřbeni Němci vedle Francouzů a Britů, byli exhumováni a znovu uloženi do hrobů na samostatném hřbitově. Výsledkem bylo zřizování válečných hřbitovů přímo v místech, kde se bojovalo, nebo poblíž, v každé zemi poněkud odlišným způsobem. Tyto hřbitovy symbolizovaly nesmrtelné hrdinství a obětování se za vlast. Rovněž se dotýkaly lidové zbožnosti a evokovaly pocit, že k obětem nedošlo nadarmo a že padlí vojáci opět povstanou v boží přítomnosti. Mezi sevřenými bílými šiky naprosto stejných náhrobků na udržovaných trávnících britských hřbitovů jsou pochováni i vojáci, jejichž identitu se nepodařilo zjistit a které provází prostý nápis „Znám pouze Bohu“ (*Known unto God*). Dovézt domů tělo neznámého vojína a pohřbit je na podobném posvátném místě se brzy stalo ústředním bodem národního truchlení. V roce 1920 pohřbili Francouzi za pompézní obřadnosti „neznámého vojína“ pod Vítězným obloukem v Paříži a Britové ve Westminsterském opatství v Londýně. Brzy tohoto příkladu následovaly i Itálie, Belgie a Portugalsko.

To, co bylo možné v rámci národní připomínky padlých vojáků na západní frontě, nenašlo ohlas na východě. V Rusku nebyl vztyčen vůbec žádný památník padlým. Tam se totiž válka přelila bez jakékoli přestávky do revolučních bojů a dalších ztrát v hrůzoplňné občanské válce. Po triumfu bolševiků ustoupila první světová válka – považovaná jednoduše za konflikt nenasytných imperialistických mocností – heroickému mýtu občanské války. Ideologický boj si vyžadoval, aby první světová válka neměla v kolektivní paměti národa místo.

Pocit národní jednoty při připomínání padlých vojáků, podobný pocitu vítězných západních mocností, se nedal očekávat ani v případě poražených zemí, kde válka vyvolala spory a nevedla pouze k vojenské katastrofě a obrovským ztrátám na životech, ale i k velkým politickým nepokojům a ideologickým konfrontacím. Němci odhalili národní pomník padlým až v roce 1931 v Berlíně (ačkoli mimo hlavní město bylo do té doby postaveno mnoho malých válečných pomníků). Význam kon-

fliktu a porážka Německa byly přijímány příliš hořce, než aby bylo možné nalézt jednotu v jakékoli připomínce války. Na jednom konci spektra veřejných emocí byly žal, hrůza nad lidskými oběťmi této války a pacifismus, jak je dojemně zachytila v sousoší rodičů oplakávajících svého syna sochařka Käthe Kollwitzová. Na sousoší začala pracovat během války, dokončila je o deset let později a poté je umístila na hřbitov v Belgii. Na druhém konci spektra byl pocit národního ponížení a hněv nad porážkou a následnou revolucí, který začleňoval válečné hrdinství do nadějí na národní vzkříšení a znovuzrození. Tyto emoce byly koncentrovány v „mýtu o Langemarcku“. Poblíž této vlámské vesnice s německy znějícím názvem přišlo už na podzim roku 1914 o život asi 20 000–25 000 narychlo povoláných a špatně vycvičených mladých německých dobrovolníků ve zbytečné bitvě s Brity. V rukou německé propagandy získala tato téměř nesmyslná ztráta trvalý status legendy – projevu obětavosti a hrdinství mládí –, jež byla nezbytným předpokladem pro národní obrodu. Mýtus padlých zůstal v Německu ústředním bodem ideologického sporu, jenž našel své katastrofální řešení ve 30. letech 20. století.

Hrůzy války způsobily, že se z mnoha lidí stali pacifisté. „Tato válka mě přiměla stát se oponentem jakékoli války,“ zněla reakce německého socialistického dramatika Ernsta Tollera na konflikt, který popsal jako „katastrofu pro Evropu, mor lidství a zločin našeho století“. I z anglické spisovatelky Very Brittainové se na základě jejího odporu k smrti a utrpení a bolesti nad ztrátou snoubence, bratra a dvou blízkých přátel stala pacifistka, socialistka a horlivá bojovnice za práva žen. Madeleine Veretová, která ve Francii před válkou vedla sirotčinec, založila Ligu žen proti válce (*Ligue des femmes contre la guerre*), jež získala podporu feministických, socialistických a komunistických kruhů. Ideály míru a ukončení sociální nerovnosti, jež jsou vlastní kapitalistické soutěživosti, našly ochotné posluchače ve Francii i v mnoha jiných částech Evropy. Idealistický pacifismus si však nezískal většinovou podporu. Vojáci vracějící se domů z války většinou nebyli pacifisty. Bojovali ve válce, a kdyby to od nich vlastenecká povinnost a nezbytnost vyžadovala, šli by do boje neochotně znovu. Většina z nich si samozřejmě přála mír, bezpečí, návrat k normálnímu životu a lepší budoucnost bez válek. Převážná většina vojáků se chtěla navrátit na své statky, na svá pracoviště, do vesnic a měst, a především ke svým rodinám. Byla to nejobvyklejší reakce – zcela jistě v západní Evropě –, neboť lidé se snažili různými způsoby rekonstruovat svůj život, který byl velmi často rozvrácen zkušenostmi z tohoto děsivého válečného konfliktu. Hrůza nad tím, co se stalo, vedla ke všeobecnému přesvědčení, že k válce už nesmí nikdy dojít.

BOJOVNÍCI KONTRAREVOLUCE

Ne všichni to však cítili stejně. Existovalo i naprosto odlišné a protichůdné dědictví tohoto celoevropského požáru – oslava války, vítání násilí a nenávisti. Válka pro mnoho lidí listopadem 1918 neskončila. Kulturní šok z porážky, revoluce, triumfu socialismu a paranoidní strach z „rudého teroru“ z hororových příběhů šířených lidmi prchajícími před ruskou občanskou válkou živily brutální mentalitu, v níž se zabíjení a mrzačení těch, kdo byli za tuto katastrofu shledáni odpovědnými, stalo povinností, nezbytností a – běžným způsobem života.

Velkou část poválečné Evropy charakterizoval nový a hrozivý stupeň intenzivního politického násilí. Severozápadní Evropa nebyla výjimkou, jak je doloženo v letech 1919 a 1923 během boje Irů za nezávislost na britské vládě – včetně sektářských vražd, svévolné brutality ze strany britských polovojenských jednotek (Černohnědí, *Black and Tans*) a nakonec krátké, avšak krvavé občanské války v letech 1922–1923. Ačkoli krátké velikonoční povstání proti britské vládě v roce 1916 bylo rychle potlačeno, následovala jej kontraproduktivní brutalita vůči vězňům a popravy vůdců tohoto povstání, což v Irech zanechalo trvalý pocit hořkosti. Povstání se poté přelilo do partyzánské války za nezávislost, která byla od roku 1919 vedena pomocí zstrašujícího násilí ze strany Irské republikánské armády (*Irish Republican Army*, IRA). Britové reagovali nasazením polovojenských jednotek Black and Tans. Tyto skupiny, pojmenované podle improvizovaných uniforem – policejní tmavě zelené (tedy nikoli černé) barvy a armádní khaki –, se skládaly asi z devíti tisíc bývalých příslušníků armády doplněných o 2200 bývalých důstojníků, kteří tvořili Pomocnou divizi Královské irské policie, tedy organizace, již irští nacionalisté nenáviděli. Zvěrstva páchaná skupinami Black and Tans a Pomocnou divizí, včetně znásilňování, mučení a zapalování domů domnělých povstalců, trvala dlouhou dobu a otrávil anglo-irské vztahy na dlouhá desetiletí. Dokonce i Oswald Mosley, který o více než desetiletí později stanul v čele Britského svazu fašistů (*British Union of Fascists*, BUF), byl jejich akcemi znechucen. Jimi páchané násilí bylo vskutku odporné a zanechalo trvalou skvrnu v britských dějinách.

Irsko však bylo v severozápadní Evropě výjimkou a představovalo výjimku dokonce i v rámci Velké Británie. Britská vláda vždy považovala Irsko za svou kvazikolonii, k níž je radno se chovat jinak než k ostatním částem britských ostrovů. Extrémní represivní násilí bylo jinak vyhrazeno pro britské kolonie (například střelba britských vojáků

pod velením generála Reginalda Dyera do neozbrojených demonstrantů v indickém Amritsaru v dubnu 1919, když boj za nezávislost Indie začal získávat podporu inspirovanou Mahátmou Gándhím). Doma na britských ostrovech nehrozilo, že by poválečné zmatky přerostly v revoluci. K potlačení stávek v letech 1919–1920 byly v Británii a ve Francii nasazovány jednotky domobrany. Stát měl však sociální a politické nepokoje pod kontrolou a zdaleka nehrozilo, že by mohly nabrat revoluční směr. Možnost polovojskové mobilizace, avšak za odlišných podmínek, se stala vážným problémem asi o deset let později ve Francii, v Británii však nikdy však nehrozila zvrátit zdejší politický pořádek.

V jižní Evropě tomu bylo jinak. Narůstající politické násilí zavdalo příčinu k nástupu fašismu v Itálii v roce 1922 a k zavedení vojenské diktatury ve Španělsku následujícího roku. Extrémní násilí v jihovýchodním cípu Evropy, k němuž docházelo již dlouho před první světovou válkou a jež zahrnovalo deportace a masakry stovek tisíc Arménů v roce 1915, pokračovalo i v poválečných letech. K nejhoršímu násilí došlo, když Turci po třech letech řecké okupace v září 1922 získali zpět etnický pestrý egejský přístav Smyrnu (nyní Izmir) na západním pobřeží Turecka. Zapálili ty části města, kde žili Řekové a Arméni, a zmasakrovali desítky tisíc obyvatel. Zakořeněné násilí v tomto regionu nakonec polevilo až v roce 1923 spolu s ukončením katastrofických pokusů Řecka rozšířit své území o západní Turecko. Smlouvou z Lausanne uzavřenou v témže roce byla ratifikována výměna obyvatelstva (ve skutečnosti to bylo jeho vyhnání) – největší před druhou světovou válkou – a byla založena nová Turecká republika. V podstatě se tato dohoda rovnala prvnímu mezinárodně dohodnutému případu velkého etnického exodu – z Turecka odešel více než jeden milion Řeků (z nichž většina již uprchla z Anatólie předchozího roku) a 360 tisíc Turků odešlo z Řecka.

Epicentrum nového extrémního kontrarevolučního násilí, jež předčilo jakékoli jiné násilí doložené v Evropě od dob třicetileté války v 17. století, se nicméně nacházelo ve střední a východní Evropě. Zde bylo brutálně zacházeno s celými vrstvami společnosti, nejen s vojáky vracejícími se z dlouholetého boje, kde museli zabíjet a přivyknout krveprolití a utrpení. Součástí války na východní frontě byla politika spálené země a deportace civilistů – tam se válka v listopadu roku 1918 nezastavila, ale přelila se bez sebemenší přestávky do zuřivých pohraničních konfliktů v Polsku a občanské války v Rusku –, hrůza, která vyvolala šokové vlny po celé východní a střední Evropě.

Hlavní snahou kontrarevolucionářů, z nichž někteří se pohotově zúčastnili antibolševických kampaní v pobaltských zemích i jinde, bylo

zabránit rozšíření bolševismu i do jejich zemí. Násilí však nebylo pouhou reakcí na to, co se dělo v Rusku. Levicové revoluce, jež zachvátily země poražených Centrálních mocností, narazily všude na odpor. Uprostřed politického chaosu nabíraly na síle ozbrojené paramilitární organizace. Jejich vůdci zažili do jednoho válečná jatka na frontě během první světové války, často na východě. To, z čeho měla většina Evropanů hrůzu, bylo pro tyto muže vzrušující zkušeností. Boj byl pro ně hrdinstvím, zabíjení opěvovali. Když se vrátili domů, našli svět, kterému nerozuměli, svět, který se podle jednoho z nich „obrátil vzhůru nohama“. Trpěli pocitem zrady nebo prostě neviděli žádnou budoucnost v návratu ke všednímu a často nuznému civilnímu životu. Mnoho mužů, kteří se cítili podobně, si našlo cestu k rasovému násilí militantní politiky, vzkvétající zejména na území mezi východním Německem a západním Ruskem a od Baltu až po Balkán. Odhaduje se, že německé jednotky Freikorps (sbory dobrovolníků, fungující na účet vlády), často pod velením aristokratů, přilákaly do svých řad 200–400 000 mužů. Operovaly tam, kde pohraniční konflikty, radikální etnický nacionalismus, hrozba bolševismu a hluboce zakořeněná nenávisť k Židům vytvářely účinnou směsici násilnických emocí.

Asi čtvrtina z 225 000 německých důstojníků vracejících se domů z války v roce 1918, hlavně těch s nižší hodností a pocházejících většinou ze střední třídy, se přidala k nějaké dobrovolnické jednotce Freikorps. Stejně tak tomu bylo u velkého počtu nezaměstnaných bývalých vojáků a námezdních zemědělských dělníků, kteří doufali, že na východě získají půdu a mezitím se spokojí s tím, co si ukořistí. Tyto válečné veterány však početně převyšovali aktivisté, kteří byli příliš mladí na to, aby mohli bojovat ve válce, ale sdíleli stejnou mentalitu s těmi, již byli mírem roztrpčeni – takzvaná válečná mladá generace, živěná militaristickými hodnotami a očekáváním národní slávy.

Tito dobrovolničtí rekruti hledali způsob, jak zachovat kamarádství (nebo se je snažili opětovně vytvořit), „zákopovou pospolitost“, pouta mezi muži a čiré vzrušení z ozbrojeného konfliktu. Vzpomínali na pocit jednoty, vlastenecké nadšení, odevzdání se věci, za niž má cenu bojovat a umírat, nebo si je aspoň představovali. Toto všechno zvyšovalo hořkost, kterou nyní pociťovali k těm, kdo v jejich očích vyžadovali obrovské lidské oběti, jež však nepřinesly vítězství a slávu, ale porážku a ponížení. Zvyšovalo to touhu po pomstě, již tito polo-vojenští rekruti cítili k lidem, které vinili za ztrátu části jejich domoviny, a k těm, kteří podle nich vytvářeli svět odporující všemu, co hájili – svět utvářený nepokojí, nedostatkem autority, nespravedlností,

chaosem (podněcovaným „rudými“) a „zženštilou“ demokracií. Jejich reakcí bylo extrémní násilí.

Tento nový výbuch násilí se neopíral o žádnou jasnou či ucelenou ideologii. Svou roli sehrála chamtivost, hlad po materiálních ziscích či touha uchvátit půdu. Samotné násilí vyplývalo daleko víc z nespoutaného aktivismu než z nějakého předem vytvořeného názoru na budoucí společnost nebo formu státu. Tento aktivismus byl však zároveň ideologický; tedy cílený a nikoli nahodilý, zaměřený na revoluční síly – vnímané jako vnitřní nepřítel –, jež hrozily zničit hodnoty, které jim byly drahé.

Nejpřednější místo mezi těmito vnitřními nepřáteli zaujímali komunisté, socialisté a v neposlední řadě Židé. Pro mnoho bojovníků kontrarevoluce tito vnitřní nepřátelé splynuli vjedno. Když zjistili, že přední roli v revolučních hnutích hrají Židé – mezi jinými Lev Trockij v Rusku, Béla Kun v Maďarsku, Victor Adler a Otto Bauer v Rakousku, Kurt Eisner a Rosa Luxemburgová v Německu, spolu s několika vedoucími postavami v krátce trávající Bavorské republice rad v dubnu 1919 v Mnichově –, jen to potvrdilo jejich fantazie, vyvolané předválečným podvrhem carské policie *Protokoly sionských mudrců* o „celosvětovém spiknutí Židů“ namířené k podkopání evropské kultury, morálky a politického uspořádání. Židé většinou vítali revoluci v Rusku jako předzvěst emancipace. Chovali velkou naději, že socialistická budoucnost bude oproštěna od diskriminace a perzekucí. Připojili se k revolučnímu hnutí v procentuálně výrazném počtu a začali hrát významnou roli v sovětské správě a zajišťování bezpečnosti. Například až 75 procent příslušníků kyjevské politické policie (Čeka) v roce 1919 tvořili Židé. Ve východní Evropě se Židé s bolševismem ztotožnili – ačkoli většina jich žádnými revolucionáři nebyla. Měli za to zaplatit hroznou cenu.

Mnoho vojáků nasáкло jedovatou antisemitskou propagandou, kterou Centrální mocnosti a Rusko šířily ve válečných zákopech stejně rychle, jako se prohlubovaly nesnáze a blížila se porážka. Chaotické podmínky ve střední a východní Evropě, jež následovaly po skončení války, přispěly ke vzednutí protižidovského násilí. „Židé jsou nenávidění všude,“ napsal jeden ruský sociolog v roce 1921, „nenávidí je lidé bez ohledu na společenskou třídu či vzdělání, politické přesvědčení, rasu nebo věk.“ Pohlížel na nenávisť k Židům jako na „jeden z nejvýraznějších rysů dnešního života v Rusku, možná dokonce ten nejvýraznější“. Občanská válka vedla k prudkým útokům na Židy, nejvíce na Ukrajině. V asi 1300 pogromech bylo zabito 50–60 000 Židů. Pokračující zuřivé boje mezi Ukrajinci a Poláky ve východní Haliči zplodily

protižidovské násilí ve více než stovce oblastí, včetně Lvova, kde bylo zabito sedmdesát Židů při velkém pogromu, když v červenci 1919 vstoupila do města polská armáda.

Také v Maďarsku docházelo po kolapsu krátkodobého komunistického režimu Bély Kuna v srpnu 1919 k rozsáhlému protižidovskému násilí. Pachuť intenzivní nenávisti k Židům a jejich příklonu k bolševismu se projevila v poznámkách jinak jemné a okouzující maďarské šlechtičny, na kterou v létě 1919 vzpomínala Ethel Snowdenová: „Kdyby bylo na mě, zabila bych všechny bolševiky, a neumírali by lehce. Opékala bych je pomalu na rožni. Jen pomyslete, co ti špinaví Židé udělali některým z našich nejlepších mužů! A všechny moje šaty a šperky jsou fuč! (...) Jsem si jistá, že si nějaká ošklivá malá Židovka právě teď natahuje mé krásné bílé botičky na své odporné nohy!“ Vzhledem k takovéto mentalitě nebyla zvěrstva páchaná na Židech v Maďarsku v poválečném politickém zmatku nijak překvapivá. V oblastech na západ od Dunaje bylo podle zprávy z roku 1922 zavražděno přes 3000 Židů.

Dokonce i v nově vzniklé Československé republice, vzoru vznikající demokratické svobody mezi novými státy povstalými z habsburské monarchie, docházelo k pogromům a po studentských nepokojích v roce 1922 byl donucen k rezignaci židovský rektor pražské univerzity. V Německu a v Rakousku k žádným pogromům nedošlo, nicméně antisemitská rétorika plná násilí dokázala otrávit atmosféru, která pak vedla k vraždám Židů v prominentním politickém postavení, například bavorského ministerského předsedy Kurta Eisnera v roce 1919 a říšského ministra zahraničí Walthera Rathenaua v roce 1922.

Násilí kontrarevolucionářů neznalo mezí. Vždy dalece předčilo revoluční násilí, proti němuž údajně bojovalo. „Rudý teror“ si vyžádal životy asi pěti lidí v Rakousku, do 200 osob v Německu a mezi 400–500 v Maďarsku. Obětí kontrarevolučního násilí v Rakousku ale bylo nejméně 850 lidí. Potlačení Bavorské republiky rad na konci dubna 1919 přineslo smrt 606 osobám, z nichž 335 byli civilisté. „Bílý teror“ v Maďarsku po pádu sovětského režimu Bély Kuna v Budapešti si vyžádal životy asi 1500 lidí, přinejmenším třikrát víc, než jich zahynulo z rukou „rudých“.

„Zabíjeli jsme je bez milosti. Stříleli jsme i zraněné,“ psal jeden studentský dobrovolník svým rodičům o své účasti při potlačování komunistického povstání v německém Porúří v roce 1920. „Zabili jsme každého, kdo nám padl do rukou. (...) V našich srdcích nezbyl žádný lidský cit,“ vzpomínal jiný mladý Němec, který se zúčastnil polovojských

bojů v Pobaltí v roce 1919. Rudolf Höss, který později ve funkci velitele tábora v Osvětimi řídil bezprecedentní program pečlivě zorganizovaného masového vraždění, vzpomínal na boje v Pobaltí, jež byly podle něj ještě strašnější než cokoli, co zažil za první světové války – jako na čirou „řež až do úplného vyhlazení“.¹⁴ Pobaltí a Horní Slezsko, kde docházelo v letech 1919–1921 k zuřivým bojům mezi Poláky a Němci, se stalo oblastí obrovských ztrát na životech, možná až 100 tisíc lidí, z rukou polovojenských jednotek.

Po roce 1923 páchání násilí paramilitárními jednotkami rychle opadlo. Avšak charakter a postoj těch, kteří stáli v čele těchto útvarů, se nezměnily, i když se museli přizpůsobit změněné době. Mnoho z nich pak našlo novou příležitost ve fašistických hnutích, která získávala podporu ve 30. letech 20. století napříč celou Evropou. A regiony s největší úrovní násilí čekaly ještě daleko horší časy – mimo jiné i v reakci na úspěšné nastolení sovětského komunismu v Rusku.

VÍTĚZSTVÍ BOLŠEVISMU

Bolševická revoluce roku 1917 nemohla být přijata bez boje těmi, kteří měli být zbaveni půdy a dalšího majetku. Výsledkem byla občanská válka plná nepředstavitelné krutosti a krveprolití, jež trvala tři roky a stála život přes sedm milionů mužů, žen a dětí, asi čtyřikrát víc, než činily ruské ztráty v první světové válce. Většina obětí byli civilisté. Obrovské množství lidí zemřelo hlady a v důsledku epidemií, v bojích i při teroristických represích.

Občanská válka byla vlastně sérií menších válek, volně spojených společným cílem „bílých“ kontrarevolučních sil pokusit se zardousit nový sovětský režim hned v zárodku. Válka měla zpočátku mezinárodní rozměr. Bílé, vedené hlavně bývalými vysokými carskými důstojníky a kozáky, podporovaly státy Dohody – vojáky, zbraněmi a logistickou podporou. V roce 1919 pomáhalo bílým v bojích na západ od Sibíře asi 30 000 Čechů, Američanů, Britů, Italů a Francouzů. Dohoda poskytovala bílým munici, která se rovnala celkové sovětské produkci onoho roku. Zahraniční podpora však poté začala slábnout a měla menší význam, než Sověti později tvrdili. Nějaký čas, zejména v roce 1919, nebyl výsledek války zdaleka jistý. Koncem roku 1920 však bolševická moc prakticky nad celým obrovským územím bývalé ruské říše

¹⁴ Přeložil Petr Dvořáček.

stále přetrvávala. Poslední stadia občanské války splynula v roce 1920 s válkou vítězí Rudé armády vedenou proti polské armádě maršála Józefa Piłsudského. Poté, co byli Poláci vytlačeni z Kyjeva (který během občanské války změnil dvanáctkrát vedení) a Rudá armáda byla v srpnu odražena Piłsudského vojsky od bran Varšavy, přineslo příměří uzavřené na podzim 1920 dohodu, jíž se posouvala polská hranice se sovětským státem dále na východ. Tuto novou hranici zaručoval řížský mír z března roku 1921 – tedy alespoň do příští velké války.

Protisovětské kampaně, které dosáhly vrcholu v roce 1919, se odehrávaly hlavně na periferiích bývalé ruské říše. Klíčem ke konečnému vítězství rudých však byla jejich kontrola rozlehlé centrální oblasti Ruska doplněná o mimořádnou organizační schopnost a naprostou bezohlednost, spolu s rozpory v řadách jejich oponentů. Obrovské území poskytovalo rudým přístup k využití početných lidských rezerv (na venkově odváděných pomocí dobře odměřené dávky teroru) a potravin, bezohledně vymáhaných od odbojného, avšak brutálně zstrašovaného rolnictva. To umožnilo rychlý početní nárůst Rudé armády, která se rozrostla z pouhých 430 000 mužů v říjnu 1918 na 5 300 000 koncem roku 1920. Ač byla tato obrovská armáda s tuhou disciplínou, bojující na obranu revoluce pod velením 75 000 bývalých důstojníků carské armády, špatně vyzbrojená, nedostatečně zásobovaná a často nedisciplinovaná, pro početně slabší a méně soudržné bělogvardějské jednotky znamenala příliš velké sousto. Popularita sovětského státu (který byl vybudován na příslibu pozemkové reformy pro převážně zemědělské obyvatelstvo) sice rychle upadala, avšak nadvláda bolševiků, potlačování opozičních stran a bezohledný teror namířený proti komukoli, kdo se postavil na odpor, měly za následek situaci, kdy žádná alternativa v podstatě neexistovala.

Bílí navíc nepředložili žádný sociální program, který by mohl vhodně konkurovat programu bolševiků. Vůdci bílých, konzervativní ruští nacionalisté, jejichž jediným zdánlivým cílem bylo navrátit čas zpět do předrevolučních dob, nedokázali získat dostatečnou podporu od neruských nacionalistů z okrajových regionů. Například na Ukrajině, kde v té době žilo asi 32 milionů obyvatel, většinou rolníků, nedokázali bílí získat pro věc Velké Rusi ani tamější horlivé ukrajinské nacionalisty. Bílí však nepostrádali jen srozumitelný program, byli i hůře organizováni než bolševici, zvládli sestavit jen početně slabší armádu, špatně komunikovali a neměli žádnou koordinovanou vojenskou strategii. Přesto nebyl výsledek občanské války zdaleka předem daný. Tento nenávislný a krvavý konflikt trval dlouhé tři roky, než si mohla být Rudá

armáda jistá svým naprostým vítězstvím. Kdyby však bolševismus na konec nezvítězil, bylo by to proti veškerému očekávání.

Když občanská válka skončila, bylo sovětské hospodářství v troskách. Průmyslová výroba poklesla ve srovnání s rokem 1913 o víc než 66 procent, zemědělská produkce o 40 procent. I politické problémy byly obrovské. Na začátku roku 1921, kdy panoval extrémní nedostatek potravin kvůli zadržování produkce ze strany rolníků, se začali průmysloví dělníci ve velkých městech - srdci bolševismu - bouřit proti nátlakovým metodám stávajícího režimu. V Moskvě a v Petrohradu muselo být po mohutných únorových stávkách (podle nového ruského kalendáře) vyhlášeno stanné právo. Narůstající nebezpečí pro režim dosáhlo kritického bodu povstáním námořníků - v roce 1917 zapálených zastánců bolševiků - na námořní základně v Kronštadtu, jen kousek od Petrohradu, v březnu 1921. Režim reagoval s naprostou bezohledností. Trockij varoval rebelující námořníky, že je „nechá postřílet jako koroptve“, pokud se do čtyřadvaceti hodin nevzdají. Když námořníci pokračovali v odporu, Trockij svému slovu skutečně dostal. Na kronštadtskou pevnost zaútočilo 50 000 vojáků Rudé armády. Po bitvě, která trvala osmnáct hodin, bylo povstání potlačeno. V bitvě zahynulo deset tisíc povstaleckých námořníků a vojáků Rudé armády. Tisíce dalších povstalců byly popraveny nebo poslány do koncentračních táborů.

Povstání některých nadšených zastánců bolševismu vůdce bolševiků šokovalo. Pokud mělo být varováním, pak režim čelil daleko většímu problému - a to, jak si získat velkou většinu obyvatel, tedy rolnictvo, jehož nepřátelský postoj vůči pozemkové politice bolševiků se stal do slova akutním. Okamžitě po revoluci bolševici legalizovali přerozdělení půdy mezi rolníky, aby si zajistili jejich podporu, avšak nucené zabavování zemědělské produkce během občanské války a příliš brzké pokusy o zavedení zemědělských družstev (kolchozů) měly za následek vzpoury. Kolchozy byly neproduktivní; rolníci někdy záměrně osívali menší plochy. Jindy měly nucené odvody obilí za následek, že nezbylo žádné zrno k zasetí. Výsledkem byl hladomor v letech 1921-1922. V mnoha oblastech vypukla rolnická povstání, často provázená hrůzným násilím proti místním bolševikům. Lenin se domníval, že režim je ohrožen ze strany rolníků víc než ze strany bílých v době občanské války. Reakcí bylo masivní užití síly na potlačení rolnických povstání v létě 1921. Tisíce rolníků byly zastřeleny, desetitisíce poslány do lágrů. Ani tato velká hůl však na rolníky nestačila. Jak se ukázalo už během občanské války, jen nátlakem se potraviny nevyrobí.

Bolševici si nejenom naprosto zneprátelili hlavní složku obyvatelstva, na jejíž spolupráci politicky záviseli; navíc zoufale potřebovali, aby rolníci zvýšili produkci. Tato situace přinesla obrat režimního vedení o sto osmdesát stupňů. Lenin si koupil rebelující rolnictvo Novou ekonomickou politikou (NEP), přednesenou v březnu 1921 na X. sjezdu strany. NEP uvolnila stranickou kontrolu nad zemědělstvím a opětovně zavedla částečnou tržní ekonomiku při zachování státního vlastnictví všech hlavních odvětví průmyslové výroby, dopravy, energií a komunikací. V obchodech se začalo opět objevovat zboží. Brzy došlo k ekonomickému oživení, ačkoli ve městech existovalo nadále velké roztrpčení nad šmelináři, kteří beze studu zneužívali nově nastavené podmínky nabídky a poptávky.

Když Lenin v lednu 1924 zemřel, hospodářství se již vzpamatovalo. Režim tak přestál velkou bouří. Bez ohledu na předchozí otřesy byly nyní všechny složky sovětského státu v rukou bolševické strany. Stranická organizace, přísně kontrolovaná z centra generálním tajemníkem strany Josifem Vissarionovičem Stalinem, vytvořila systém ochránářství a korupce, jenž si kupoval loajalitu rostoucího počtu dosazených lidí a „aparátčků“. Počet úředníků se zvýšil za čtyři roky od revoluce čtyřnásobně na 2,4 milionu. Nastal obrovský příliv nových členů do strany - téměř 1,5 milionu do roku 1920. Dvě třetiny nových členů pocházely z rolnického prostředí a doufaly, že členství ve straně jim umožní lepší život. To pomohlo bolševikům konsolidovat moc a rozšířit svůj vliv i na venkově.

Původní idealistické představy o účasti mas na řízení politických, hospodářských a sociálních záležitostí prostřednictvím volených zástupců v sovětech, založené na výrobě řízené dělníky, musely být nevyhnutelně přeformulovány. Komunismus byl odložen až na sám úsvit této utopie. Mezitím mohla být moc v socialistickém státě vykonávána pouze takzvaným předvojem proletariátu - komunistickou stranou. Jakákoli opozice mohla být nazvána „buržoazní“ a „reakcionářskou“, a musela být tudíž zničena. „Buržoazní“ právo nemohlo stát v cestě nemilosrdnému potírání třídních nepřátel.

Teror jako základní zbraň ve válce společenských tříd byl ústředním bodem bolševického revolučního projektu. „Nechť tečou proudy buržoazní krve - více krve, kolik je jen možné,“ nabádal bolševický tisk v roce 1918. „Musíme podpořit sílu a lidovou povahu násilí,“ napsal onoho léta Lenin. Součástí této strategie bylo obrátit nenávisť rolníků, zoufale toužících po půdě, proti „kulakům“, kteří byli zpodobňováni jako vykořisťovatelé, i když to často byli jen rolníci, kteří na tom byli jen

o něco lépe než ostatní. Lenin je však popisoval jako „píjavice, které zbohatly z hladovění lidu“, odsuzoval je jako „fanatické nepřátele sovětské vlády“, „parazity, kteří pijí krev pracujícího lidu“, a požadoval „smrt pro všechny z jejich řad“.

V roce 1922, když se režim cítil již dostatečně silný na to, aby zaútočil na náboženské vyznání a zničil pravoslavnou církev, vybídl Lenin k zahájení „nemilosrdné války“ proti duchovenstvu. „Čím víc členů reakcionářské buržoazie a duchovenstva dokážeme zastřelit, tím lépe,“ prohlásil. Sovětský svaz ve svém raném stadiu už byl režimem, v němž nemělo konvenční právo žádné místo, režimem, který poskytl licenci neomezené moci tajné státní policii zvané Čeka. „Čeka musí bránit revoluci a porazit nepřítele, i kdyby měl někdy její meč dopadnout na hlavy nevinných,“ prohlásil Felix Edmundovič Dzeržinskij, její velitel. To bylo cynické a příliš slabé vyjádření. Svévolné zatýkání, věznění, mučení a popravy se staly běžnou praxí Čeky. Kolik lidí padlo za obětí teroru této tajné policie, není přesně známo. Odhady hovoří o několika stovkách tisíc, včetně uvězněných a poslaných do lágrů. Metody mučení ve vězení byly extrémně hrůzné.

Základní charakteristické rysy bolševické vlády vznikly tedy již za Leninova života. To, co následovalo, bylo jen pokračováním a logickým vyústěním, nikoli odchylkou. Uvnitř bolševického vedení docházelo už za Leninova života k intenzivním politickým, ideologickým a osobním střetům, avšak až po jeho úmrtí po dlouhé nemoci na začátku roku 1924 se rozhořel tvrdý boj o moc. Jeho vítězem se nakonec stal Stalin, ačkoli to dlouho nebylo zřejmé. Pod jeho vedením následovala nová, ještě hrůznější fáze raných dějin Sovětského svazu.

Nehledě na paranoidní obavy evropské pravice se brzy ukázalo, že bolševismus není schopen vývozu. Sovětští vůdci zprvu počítali s tím, že se revoluce rozšíří po celé Evropě, během občanské války však museli připustit, že se tak nestane. Lenin si to uvědomil už na podzim roku 1920, když byla Rudá armáda poražena u Varšavy Poláky. Podmínky v Rusku byly naprosto odlišné od podmínek panujících ve zbytku Evropy. Obrovská rozloha této země - největší na světě, daleko větší než zbytek Evropy, rozkládající se 9000 kilometrů z východu na západ a 3000 kilometrů od severu na jih - znamenala i nutnost specifické politické kontroly. V předválečné Evropě se jediné carský režim nemusel až do roku 1906 ohlížet na žádná ústavní omezení a později byl omezen pouze formálním konstitucionalismem. Rusko nemělo žádný nezávislý právní ani zastupitelský pluralitní politický systém, který by mohl přispět k postupné reformě státních institucí.

Ve srovnání s jinými částmi Evropy byla v Rusku slabá občanská společnost. Vznikla tam pouze nepočetná střední třída vlastníci nějaký majetek a represe veškerých politických odpůrců daly vzniknout inteligenci, která byla početně velmi slabá, avšak radikalizovaná. Bez ohledu na rychlou modernizaci, jež vytvořila vrstvu zbídačeného proletariátu ve velkých městech, zůstalo Rusko ekonomicky velmi zaostalou zemí, v níž žili rolníci - tvořící přes 80 procent obyvatelstva - většinou v komunitách, často pod neofeudální nadvládou těch, kteří vlastnili půdu, a na stát a jeho představitele nahlíželi s velkou nevráživostí. Násilí, brutalita a nepatrná cena lidského života byly v této společnosti hluboce zakořeněny. Ruští rolníci, jak správně prohlásil Lenin, byli revoluční třídou, která nedávala v sázku žádný majetek ani řád. Tato situace nenastala nikde jinde v Evropě, ačkoli v mnoha částech evropského kontinentu byla cítit antipatie rolníků vůči majitelům půdy a v některých regionech Španělska a Itálie narůstala mezi námezdními zemědělskými dělníky povstalecká nálada. Ještě předtím, než katastrofy první světové války zradikalizovaly podmínky a smetly carismus, nabízelo Rusko společensky, hospodářsky, ideologicky a politicky příznivé východisko pro fundamentální revoluční transformaci, jež nemohla být zopakována nikde jinde.

Po skončení občanské války se sovětské Rusko stalo jakýmsi cizím tělesem, které se ocitlo takřka izolováno od hlavního proudu evropské politiky, obráceno samo do sebe a vystaveno obrovské vnitřní brutalitě, jež v následujících letech doprovázela budování sovětského státu a modernizaci jeho hospodářství. Když začal asi milion prchajících ruských emigrantů, mezi nimiž bylo mnoho bývalých příznivců carského režimu, šířit v evropských hlavních městech hrůzyplné příběhy o sovětském Rusku a přiživoval tak protibolševickou hysterii, jež putovala kontinentem, stal se z bolševismu velmi rychle strašák, kterého se bylo třeba obávat a bylo třeba jej zatracovat. Bolševismus se tak stal negativním cílem pro politiky konzervativní a radikální pravice.

Během rokování lídrů vítězných mocností, kteří se sešli v roce 1919 na mírové konferenci ve Versailles, aby překreslili mapu Evropy, představovalo již Rusko zosobnění negativního subjektu. Státníci, kteří vojensky podporovali pokus o zničení bolševismu a nebyli připraveni uznat Sovětský svaz, neměli jinou možnost než ponechat ožehavou otázku platnosti a obrysů hranic na východě Evropy otevřenou.

VELKÝ ŘEZ

Když pak získala nová mapa Evropy konečný tvar, vypadala ve srovnání s rokem 1914 velmi odlišně. Čtyři říše – ruská, osmanská, rakousko-uherská a německá – zmizely (třebaže si nová německá republika ponechala název „Reich“, symbol historické Německé říše, sahající až do dob Karla Velikého. Kolaps těchto říší se v podstatě rovnal kataklyzmatickému posunu politických struktur ve střední, východní a jižní Evropě. V jeho důsledku vznikly nové národní státy (včetně Turecka založeného v roce 1923).

Úkol vytvořit nový evropský pořádek připadl hlavně čtyřem vůdcům vítězných mocností: prezidentovi Spojených států Woodrowu Wilsonovi, francouzskému premiérovi Georgesovi Clemenceauovi, britskému ministerskému předsedovi Davidu Lloyd Georgeovi a italskému ministerskému předsedovi Vittoriu Orlandovi. Výzva, jež před nimi stála, když v lednu 1919 dorazili do Paříže, aby se dali do práce, byla nezáviděníhodná. Poháněni Wilsonovým idealismem, za nímž však ležel vykalulovaný cíl globální hospodářské nadvlády USA a poválečného světa budovaného podle amerického vzoru, měli tito státníci vznešené ambice. Jednou z nich bylo sestavit rámcovou strukturu, která by zabránila tomu, aby se Evropa znovu propadla do války, a to založením Společnosti národů, jež by zaručovala kolektivní bezpečnost a mezinárodní mír.

Byla to vznešená myšlenka. Po založení Společnosti národů v lednu 1920 se tato organizace se sídlem v Ženevě, do níž do konce roku vstoupilo 48 členských států, pustila do práce v oblasti mezinárodní spolupráce a ochrany etnických menšin, a snažila se všemožně zmírnit humanitární krizi ve střední a východní Evropě. Ze všeho nejdůležitější byl však závazek prosadit a dodržet poválečné mezinárodní uspořádání. To se ukázalo být nesplnitelným snem. Bez jakékoli vojenské moci k intervencím byla představa o efektivním mnohonárodním rámci kolektivní bezpečnosti iluzorní. A ačkoli byla Společnost národů původně zamýšlena jako skutečně globální organizace, zůstala v praxi převážně evropskou záležitostí, v níž převládaly zejména zájmy Británie a Francie. Wilsonovi političtí odpůrci v USA zajistili, že se Amerika, která měla hrát ve Společnosti národů klíčovou roli, nestala ani jejím členem.

Wilsonovou ústřední myšlenkou, jež tvořila základ pařížského rokování, bylo „sebeurčení“. Tento termín se dal vykládat více způsoby a Wilson se nijak nesnažil o jeho přesnou definici, v neposlední řadě proto, že jeho možné dopady na udržení moci v koloniích byly pro velké imperiální mocnosti Británii a Francii jen stěží přijatelné. Pro samotného

Wilsona znamenalo sebeurčení v podstatě vládu odvozenou od svrchovanosti lidu – tedy právo národa mít svůj vlastní stát, jež by nevznikl v důsledku násilné revoluce, ale ideálně se vyvinul postupem času.

V katastrofálních podmínkách poválečné Evropy však sebeurčení – tedy revoluční koncept – nebylo dlouhodobou aspirací, ale požadavkem pro bezprostřední budoucnost. Ve skutečnosti byli bolševici první, kdo tento koncept použil. Jejich zájem o sebeurčení jim však posloužil čistě jako nástroj. Svou podporu nacionalistickým hnutím rozšířili proto, aby podkopali a zničili mnohonárodnostní říše v Evropě a aby – obecněji vzato – oslabili či svrhli imperialismus. Řečeno Stalinovými slovy: „Když je právo na sebeurčení v rozporu s jiným, vyšším právem – právem pracující třídy, jež přišla k moci, aby tuto moc upevnila,“ pak „právo na sebeurčení nemůže a nesmí sloužit jako překážka pracující třídě vykonávat své právo diktatury.“ Jak se Stalin naprosto jasně vyjádřil, „sebeurčení národů“ ve vznikajícím Sovětském svazu se mělo naprosto podřídit centralizující se moci bolševického státu.

Vize sebeurčení, jež tvořila základ rokování státníků na versailleské konferenci v roce 1919 (na niž nebyli Sověti přizváni), byla pravým opakem bolševické interpretace. Sebeurčení mělo tvořit rámec světového řádu založeného na liberální demokracii – tedy vládě lidového konsenzu ve státě spočívajícím na svrchovanosti lidu. Zásadním problémem však bylo, že v těch nejneklidnějších oblastech kontinentu byl požadavek svrchovanosti lidu založen na etnickém nacionalismu. A na většině území rozpadlých říší žilo více národností nárokujejících si půdu, zdroje a politické zastoupení. V zemích západní Evropy (podobně jako v USA) stát časem utvořil národ; spojením se státními institucemi se postupně vytvořilo národní povědomí. Ale ve většině zemí střední, východní a jižní Evropy vzniklo národní povědomí z požadavku národa – definovaného etnicitou, jazykem a kulturou – na zřízení státu, který by zastupoval, často exkluzivně, jen jeho zájmy. Jak se pak mohlo sebeurčení slučovat s protichůdnými požadavky na suverénní národní stát?

„Velké čtyřce“ bylo zřejmě od samého počátku, že komplexní etnická směsice střední a východní Evropy dosažení národního sebeurčení zneumožňuje. Mírotvorci se mohli pouze snažit o co nejlepší výsledek – a doufat, že časem se zrodí fungující národní státy, v nichž budou etnické rozdíly nahrazeny národní jednotou ve vícenárodnostním státě. Upravili však hranice Evropy v oblastech, kde se nacházely některé početné národnostní menšiny, jejichž práva měla být strážena (tak to alespoň bylo zamýšleno) dovoláním ke Společnosti národů. Žádný

z nových států, s výjimkou malého torza německy hovořícího Rakouska, nebyl etnicky homogenní. Například mimo území Maďarska skončilo tři a půl milionu Maďarů, mnozí z nich na území, jež bylo předáno Rumunsku, a tři miliony Němců se rázem ocitly v Československu. Když byly s konečnou platností dohodnuty nové hranice, neměly ve skutečnosti mnoho společného se sebeurčením národů, ale spíše s uspokojením některých územních požadavků na úkor druhých, ačkoli existovala snaha minimalizovat jakékoli z toho plynoucí napětí či nepřátelství.

Téměř všude se vedla vášnivá diskuse nad spornými územími. Nároky založené na etnicitě byly skoro vždycky falešné – zastíraly pouze (někdy i průhledně vyjadřovaly) touhu po získání území poháněnou ekonomickými, vojenskými nebo strategickými zájmy. Požadavky a protipožadavky – mezi Řeckem, Bulharskem a Srbskem (všechny tyto země chtěly nějaký kus Makedonie), mezi Řeckem a Itálií (kvůli Albánii), mezi Rumunskem a Maďarskem (obě země si činily nárok na Sedmihradsko) nebo mezi Polskem a Německem (o Slezsko) – byly všechny slovně podpořeny právem na sebeurčení, avšak ve skutečnosti to byly pouze tradiční pokusy, jak zvětšit své území. Některé požadavky snad ani nemohly předstírat, že jsou právem na sebeurčení – například zájem Itálie na získání převážně německy hovořícího Jižního Tyrolska, na dalmatské pobřeží téměř celé osídlené Slovany, na oblasti v Malé Asii osídlené hlavně Řeky a Turky, a dokonce na malý přístav Fiume (nyní Rijeka v Chorvatsku), v němž žila jen nepočtená italská menšina a jenž se stal slavným případem poutajícím pozornost vznikající fašistické strany.

Snaha o vyřešení těchto komplexních sporů způsobovala „velké čtyřce“ v Paříži noční můry. Jistá míra umělosti nových státních hranic byla nevyhnutelná. V celé řadě případů – Československa, Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (přejmenovaném v roce 1929 na Království Jugoslávie) a Polska – se jednalo o uznání stávajícího stavu ve státech, vytvořených na troskách padlých říší na konci první světové války. V jiných případech šlo o odměnu za podporu států Dohody během války a o potrestání podrobeného nepřítele. Například Rumunsko bylo hlavním obdařeným státem, jenž zdvojnásobil svou rozlohu většinou na úkor Maďarska. Ve střední Evropě utrpěly největší územní ztráty Rakousko, Maďarsko a Německo.

Radost vítězů nad novým územním uspořádáním byla více než vyvažována zděšením, hněvem a doutnajícím rozhořčením poražených zemí. V Itálii nahrávalo rozhořčení ohledně přístavu Fiume do karet fanatickým nacionalistům. Protofašistický básník Gabriele d'Annunzio,

jenž stvořil pojem „zmrzačené vítězství“ mající implikovat, že Itálie byla podvodně zbavena svých právoplatných zisků z války, si vzal případ Fiume za svůj a v půli září 1919 se postavil do čela nesourodého polovojenského oddílu, s nímž toto malé město na březích Jadrana patnáct měsíců okupoval. V rapallské smlouvě podepsané mezi Itálií a Jugoslávií v listopadu 1920 bylo nakonec Fiume označeno za svobodné samostatné město s pozemním spojením do Itálie. Pro fašisty, kteří v Itálii nabývali na síle, však zůstalo Fiume jejich korouhví a v roce 1924 bylo Benitem Mussolinim připojeno k Itálii.

Jakkoli těžké bylo pro „velkou čtyřku“ v Paříži vyřešit mnohé územní spory vzniklé v důsledku války, jejich ústřední a prvořadou prioritou bylo Německo. Všichni se shodovali v tom, že Německo je hlavním viníkem Velké války. V jejich očích byla německá invaze do Francie (podruhé za čtyřicet let) a porušení neutrality Belgie, doprovázené zvěrstvy páchanými na civilním obyvatelstvu, bezvýhradnou vinou Německa. Nejnáléhavějším zájmem vůdců států Dohody se proto stala otázka potrestání a odplaty za způsobené horentní válečné náklady. Ještě důležitějším úkolem však bylo zajistit, aby se Německo už nikdy nedostalo do postavení, kdy by mohlo zavléci Evropu do války. Německý militarismus a jeho průmyslová síla by opět mohly, pokud by nebyly dostatečně zkroceny, ohrozit evropský mír. Na druhé straně vah stál zcela zjevný ekonomický význam Německa pro budoucnost Evropy. Navíc by mohlo krachující Německo (což byla velmi lákavá představa hlavně pro Francii) otevřít dveře bolševismu, který by se tak rozšířil v samém srdci Evropy.

Velkým problémem pro státy Dohody bylo, že mnoho Němců nechtělo uznat vojenskou porážku své země. Německo nebylo po čtyřech letech války zničeno. Na německé půdě nepobývala v době uzavření příměří žádná dohodová vojska, zatímco německá vojska v té době stále ještě okupovala velkou část Belgie a Lucemburska. Němečtí vojáci byli doma vítáni vlajkami a květinami. Pruské ministerstvo války prohlásilo ihned po uzavření příměří: „Naši váleční hrdinové se navrátili do vlasti neporaženi.“ Nebyla to pravda, avšak tento postoj byl zopakován i nejvyšším armádním velením; a poté v prosinci 1918 i samotným předsedou nové vlády socialistou Friedrichem Ebertem. Brzy začala být kontrarevoluční pravicí šířena legenda, která dopadala na úrodnou půdu, totiž že vojáci na frontě dostali ránu pod pás v důsledku nepokojů dělníků, jež vyvolali revoluční socialisté.

Když byly na začátku března vyhlášeny podmínky Dohody, očividný šok, který to způsobilo v Německu, byl daleko větší než v případě, že

by byla vojenská porážka Německa nesporná. Podmínky byly tvrdé – ačkoli nebyly zdaleka tak kruté jako podmínky, jež Němci uvalili na Rusko v brestlitevském míru v březnu 1918, avšak pro francouzské veřejné mínění, jež žíznilo po daleko drakoničtějším trestu, byly zase příliš shovívavé. Německo mělo ztratit asi 13 procent svého předválečného území v Evropě (včetně bohatých zemědělských a průmyslových regionů hlavně na východě), čímž se snížil počet předválečného obyvatelstva (65 milionů) asi o deset procent. Z ekonomického hlediska tyto ztráty Německo poškodily, avšak nebyly nenapravitelné. Skutečné poškození bylo v politické a psychologické rovině – znamenalo těžkou ránu pro národní hrdost a prestiž.

Pocit ponížení byl umocněn požadavky Dohody na demilitarizaci. Kdysi mocná německá armáda, která dokázala ještě v roce 1918 vyslat na bojiště asi čtyři a půl milionu mužů, měla být redukována na pouhých sto tisíc vojáků, přičemž základní vojenská služba byla zakázána. Námořnictvo (jehož lodě a ponorky byly převzaty Dohodou nebo byly po uzavření příměří zničeny) bylo redukováno na 15 000 mužů. V budoucnu neměly být povoleny žádné ponorky a Německo dostalo zákaz budování vojenského letectva.

V Německu panoval nad územními změnami obrovský hněv, který se táhl napříč politickým i ideologickým spektrem. Versailleská mírová smlouva byla hanlivě označena za „diktát“ vítězů. „Vůbec nepochybují o tom, že tato smlouva musí být revidována,“ napsal diplomat Bernhard von Bülow v roce 1920. „Musíme využít obludnosti této smlouvy a nemožnosti implementovat většinu jejích požadavků, abychom svrhli celý versailleský mír.“

Pokud by se Německo mělo stát v budoucnu opět mocným státem, bylo ve hře několik pro ně nepříjemných překážek. Například Danzig (dnešní Gdaňsk), německý průmyslový přístav, nyní zcela obklopený Polskem, dostal status „svobodného města“ od Společnosti národů, a Poláci měli zajištěn přístup k nezbytným pobřežním obchodním zařízením. Dalším případem bylo Sársko, ležící na hranicích s Francií, což byla průmyslově důležitá oblast s ložisky uhlí a železné rudy. Po Sársku bažili Francouzi, ale žili zde většinou Němci. Francouzi získali do svého vlastnictví doly, avšak samotné Sársko mělo být na patnáct let pod správou Společnosti národů. Po této době se měli obyvatelé rozhodnout v plebiscitu, zda chtějí náležet ke Francii, či k Německu, nebo zachovat status quo. Dalšího nelehkého uspořádání bylo dosaženo v případě Porýní. Francouzi, kteří dychtili po zajištění trvalé bezpečnosti, žádali permanentní spojeneckou okupaci tohoto území, jež bylo

téměř celé obydleno Němci, a dále požadovali, aby západní hranice Německa vedla podél Rýna. Francie se musela spokojit s okupací Porýní na období patnácti let. Němci proti tomuto rozhodnutí nemohli nic dělat – hluboký pocit křivdy přetrvával.

Další bolestné amputace německého území rovněž nahrávaly do karet nacionalistům, kteří, ač byli nuceni čekat na svou příležitost, udržovali při životě naděje na pozdější revizi podmínek versailleské mírové smlouvy. Na západě byly změny poměrně nevýznamné. Malá převážně německy hovořící hraniční oblast Eupen-Malmedy připadla Belgii. Severní část Šlesvicka, kde se hovořilo hlavně dánsky, připadla Dánsku.¹⁵ Avšak na východě byly územní ztráty pocítovány daleko palčivěji. Vznik oblasti pojmenované Polský koridor znamenal, že Německu bylo odebráno Západní Prusko a Poznaňsko, aby byly začleněny do nového polského státu, v tomto procesu však došlo k odříznutí Východního Pruska od zbytku Německa. Německé roztrpčení nad územními ztrátami bylo znásobeno v roce 1922, když po nerozhodném referendu uskutečněném za vášnivě nacionalistické agitace na obou stranách byl průmyslový pás horního Slezska, bohatý na uhlí a další nerosty, přidělen Polsku.

Nejhlubší hněv a rozhořčení se však týkaly článku 231 versailleské mírové smlouvy a jeho důsledků. Článek 231, později běžně známý jako „klausule o válečné vině“, považoval Německo a jeho spojence za odpovědné za válku. Tento článek obsahoval právní základ závazku Německa splácet reparace za válečné škody – vehementně vyžadované veřejným míněním ve Francii i v Británii. Výše reparací byla ponechána na rozhodnutí dohodové komise a v roce 1921 byla s konečnou platností stanovena na částku 132 miliard zlatých marek. Ačkoli tato suma byla obrovská, mohla být časem splacena, aniž by zničila německé hospodářství. Nakonec však převážná část této sumy nebyla nikdy splacena. Válečné reparace nebyly ve skutečnosti primárně ekonomickým problémem, skutečná škoda byla politická. Po více než jedno desetiletí se reparace staly rakovinou německé politiky – někdy ustupující, jindy se znovu vracející –, atakovaly politické zdraví národa a podněcovaly nacionalistickou agitaci. V roce 1932, kdy byly reparace již téměř odepsány, se Německo ocitlo znovu v krizi a na obzoru se rýsovala ještě nebezpečnější nacionalistická hrozba.

„Velká čtyřka“ čelila při snaze o nové uspořádání evropských hranic obrovským objektivním problémům. Státníci byli rovněž pod tlakem

¹⁵ K tomu je třeba ještě připočíst odstoupení Alsaska a Lotrinska Francii, která je ztratila v roce 1871 po prusko-francouzské válce, pozn. red.

veřejnosti ve svých domovských zemích a nepřírozené kompromisy byly nevyhnutelné. Přesto se jim nepodařilo vytvořit rámec pro trvalý mír, ale spíše recept na potenciální budoucí katastrofu. Tyto kompromisy po sobě zanechaly Evropu ve stavu, který připomínal domeček z karet. Načas mohlo toto nové uspořádání přežít, i když jen z toho důvodu, že žádná síla nebyla tak mocná, aby je dokázala zničit. Německo však představovalo trvalý problém. Pokud by se mělo znovu stát vojensky silným, domeček z karet by se mohl snadno zřítit. Mírotvorcům z Paříže se podařilo pouze zkrotit, nikoli eliminovat schopnost Německa způsobit další problémy. Militarismus, agresivní nacionalismus a mocenské ambice, které byly podle předchozích závěrů příčinou války, nebyly vymýceny, ale spíše jen dočasně potlačeny. Ani ztráta území a ekonomických zdrojů, ani reparace nestačily k tomu, aby Německo natrvalo oslabilo. Dokonce ani drastická redukce velikosti a bojeschopnosti armády a námořnictva se nedotkla vojenského velení. Němečtí vojenští vůdci, ekonomické a politické elity i významné části obyvatelstva vnitřně odmítli podmínky versailleské mírové smlouvy i zástupce nové německé demokracie, kteří ji podepsali. Tím odmítli i nové uspořádání Evropy. Za předpokladu změněných okolností ji hodlali změnit ku prospěchu Německa. Zatím však bylo Německo bezmocným a zraněným obrem.

KŘEHKÁ DEMOKRACIE

Rokování v Paříži se odehrávala na základě obdivuhodného principu: na záměru, aby se nová Evropa stala kontinentem demokracií, vlád, jež nebudou nadále zastupovat zájmy nikým nevolené šlechty a vlastníků půdy, ale vůli lidu, vyjádřenou pluralitou politických stran, svobodnými volbami a parlamentními shromážděními.

V prvních poválečných letech se zastupitelské parlamentní demokracie staly modelem vlády všude v Evropě kromě Sovětského svazu. Dokonce i na Kavkaze – regionu sužovaném mezietnickým násilím – doufaly země jako Gruzie, Arménie a Ázerbájdžán, že se stanou suverénními republikami, během občanské války však byly dobyty Rudou armádou a následně začleněny do Sovětského svazu. Z trosk bývalé habsburské říše a carského Ruska vzniklo devět nových demokracií (Finsko, Estonsko, Litva, Lotyšsko, Československo, Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, Polsko, Rakousko a Maďarsko). V roce 1922, když si větší jižní část Irska pojistila faktickou nezávislost na Británii, byl

založen Irský svobodný stát (ačkoli formálně zůstalo Irsko až do roku 1949 dominiem britské koruny). Turecko se stalo parlamentní republikou s ústavou rok po válce za nezávislost, vyhnání spojeneckých okupačních dohodových armád a zrušení osmanského sultanátu.

Evropské země přijaly demokracii částečně proto, že vůdci vítězných mocností „velké čtyřky“, zejména prezident Wilson, trvali na demokratické vládě jako na základním kameni nové Evropy. I sama válka se stala demokratizačním procesem, podněcujícím tlak na zavedení demokratického řádu – formulovaným hlavně socialisty, nacionalisty a feministkami – po kolapsu hroučících se monarchistických systémů. K boji ve válce bylo mobilizováno obrovské množství lidí. Jakmile válka skončila, tito lidé požadovali změnu, zlepšení, zastoupení, naději do budoucna. Výsledkem bylo velké rozšíření politické základny společnosti. Byl to trend, který nešlo zastavit. Fenomén masové politiky už v Evropě zůstal. Právo hlasovat bylo rozšířeno téměř ve všech zemích na veškeré osoby mužského pohlaví a v některých zemích i na ženy – ačkoli ve Velké Británii nemohly hlasovat všechny a ve Francii vůbec žádné ženy (kvůli Senátu, který odmítl návrh, jenž si získal naprostou podporu v Národním shromáždění).¹⁶ Politické strany tak mohly mobilizovat daleko větší počet voličů. Například britské voličstvo narostlo v letech 1884–1918 z osmi milionů na 22 milionů a německé v letech 1912–1919 ze 14,5 milionu na téměř 36 milionů voličů. Tento zvýšený potenciál pro mobilizaci mas však zároveň vytvořil potenciál pro politická hnutí, která napadala a podkopávala samotnou demokracii. Součástí politického života se nyní stalo směřování, organizování a mobilizování veřejného mínění. I tisk získal větší moc. Spektrum možností, jak manipulovat masy a také jak propagovat netoleranci a autoritářství, se výrazně rozšířilo.

První turbulentní roky míru byly utvářeny radikalizovanou politikou. V mnoha zemích vznikl velký počet politických stran, jež získávaly podporu v jednotlivých sektorech obyvatelstva nebo u určitých zájmových skupin. Jen zřídka byla k nalezení stabilita toho druhu, jež tvořila základ britského politického systému, v němž byla parlamentní moc již dlouho v rukou liberálů (kteří měli být brzy nahrazeni labouristy) a konzervativců. Britský většinový volební systém, který měl v každém obvodu jen jednoho vítěze, odrazoval malé strany a podporoval stranickou

¹⁶ Československo zakotvilo ve své nové ústavě, že ženy jsou politicky, sociálně a kulturně rovny mužům a náleží jim volební právo. Ženy poprvé volily v komunálních volbách v roce 1919, v parlamentních v roce 1920, pozn. red.

disciplínu v parlamentu. Koaliční vláda byla spíše výjimkou než pravidlem (ačkoli v letech 1915–1922 takové koalice existovaly). Poměrné zastoupení, tedy systém, jenž byl všeobecně preferován v kontinentální Evropě a byl spojen s velkým rozšířením volebního práva, měl naopak tendenci k vytváření nesmiřitelných parlamentních frakcí a slabých vlád. Politické spektrum ve většině zemí zahrnovalo na různých úrovních podporu komunistů a socialistů, rolnických a nacionalistických stran, katolických a protestantských stran, liberálů a konzervativců. Obvyklým důsledkem byla fragmentace politiky a nestabilita vlády.

Socialisté učinili velký pokrok u dělnické třídy v průmyslových oblastech, ale téměř všude byli rozděleni, neboť militantnější sekce, inspirované událostmi v Rusku, byly přitahovány komunismem. Ve velké části střední, východní a jihovýchodní Evropy, kde se převážně zemědělské obyvatelstvo zabývalo hlavně pozemkovou reformou (zahrnující většinou přerozdělení půdy patřící velkostatkářům), získávaly širokou, avšak kolísavou a nestabilní podporu populistické agrární strany. Agrární strany často splynuly s nacionalistickými stranami, jež zastupovaly velké etnické skupiny ve vznikajících národních státech a mnohdy se stávaly destabilizačním faktorem v oblastech, kde se nacházely početné etnické menšiny nebo zpochybňované hranice. Zejména v nových státech, které se snažily za obvykle nepříznivých ekonomických okolností vybudovat národní identitu a položit pevné politické základy, čelila demokracie velkým problémům. Demokracie však většinou tato raná poválečná léta přežila. Byl to však systém vlády, jenž byl předmětem sporů – často odmítaný mocnými elitami a některými nestálými, nově mobilizovanými částmi obyvatelstva.

Pouze v ekonomicky vyspělých státech západní a severní Evropy, jež z války vyšly jako vítězné (Velká Británie a Francie) nebo zůstaly neutrální (skandinávské země, Nizozemsko, Belgie a Švýcarsko), byla pluralitní demokracie zavedeným a všeobecně přijímaným systémem vlády. Problémy s tím, jak se vyrovnat s poválečnými společenskými a ekonomickými šoky, tu však byly rovněž vážné, vyvolávaly nepokoje v průmyslu a způsobovaly militantnost dělnické třídy (často inspirovanou událostmi v Rusku). Protidemokratické síly však byly relativně slabé a zvládnutelné. S výjimkou Irska vyvíjely menšiny jen malý destabilizační tlak. A kromě chaosu v Irsku, který ustal až po vytvoření Irského svobodného státu v roce 1922, existoval ohledně myšlenky parlamentní demokracie konsenzus vedoucí ke stabilnímu politickému systému dvou stran. S částečnou výjimkou Francie, kde menšiny na levé i pravé straně politického spektra odmítaly liberální demokracii třetí republiky, se stávající

forma demokratické vlády těšila téměř univerzální podporu. Krize legitimity tedy neexistovala.

Hlavní problémy spočívaly jinde. Například parlamentní systémy v Řecku a Bulharsku vznikly už v 19. století, dlouhou dobu však představovaly jen zástěrku pro frakcionářství a klientelismus. Lidové vrstvy byly vykořisťovány a manipulovány pevně zakotvenými tradičními mocenskými elitami a oligarchy. Pravidelně bylo proti nim užíváno násilí a represe. Poválečné řecké vlády, destabilizované katastrofální válkou s Turky v Malé Asii, byly sužovány konfliktem mezi soupeřícími frakcemi rojalistů a příznivců kontroverzního Eleftheria Venizelose, lídra liberální strany a po dlouhou dobu klíčové postavy řecké politiky. Hlavní silou, jež získávala rozhodný vliv na státní moc, však bylo armádní velení. Puč provedený protirojalistickými armádními důstojníky donutil krále Konstantina I. vzdát se v roce 1922 po prohře s Turky trůnu. Byl vystřídán svým synem Jiřím II., který byl sám o dva roky později donucen odejít – tentokrát po nezdařeném pokusu o puč provedeném skupinou rojalistických důstojníků, mezi nimiž byl i budoucí diktátor Ioannis Metaxas. V březnu 1924 byla monarchie zrušena a Řecko se stalo republikou. Kontroverznost vnitřní politiky se poté zmírnila, avšak zcela nezankla.

Ve válkou vyčerpaném a hospodářsky zruinovaném Bulharsku byl největší stranou Zemědělský svaz, zastupující maloročníky (kteří díky zásadní pozemkové reformě získali půdu), následovaný s malým odstupem komunistickou stranou (založenou v roce 1919) a socialisty. Vláda pod vedením Aleksandara Stambolijského, premiéra a lídra Zemědělského svazu, však byla represivní a zkorumpovaná. Premiér si nadělal mocné nepřátele, z nichž nejnebezpečnější byli v řadách armádních důstojníků. V roce 1923 už byli připraveni k ukončení demokratického experimentu, Stambolijski byl sesazen a moc převzala armáda.

Frakcionářství a násilí, poháněné třídním konfliktem i tradiční kmenovou lojalitou, byly ještě zjevnější základní ingrediencí systému ve státě Albánie, vzniklém v roce 1913, který se jako demokracie jen tvářil. Tento stát vznikl jako následek válečného dělení a okupace ze strany svých sousedů – Řecka, Itálie, Srbska a Černé Hory –, aby vstoupil do krátkého, avšak bouřlivého období velké nestability. Vznikly tu politické strany, jež byly rozděleny v názoru na pozemkovou reformu a na znění ústavy. Zájmy vlastníků půdy a klanových vůdců však dominovaly. Kolem vůdčích osobností, Fana Noliho, absolventa Harvardovy univerzity, a Ahmeta Zogua, potomka jedné z nejmocnějších muslimských rodin, se zformovaly nesmiřitelné frakce. Mučení, zabíjení,

podplácení a korupce byly běžně využívány oběma muži i jejich následovníky. V politickém systému, jenž se podobal spíše neofeudalismu než skutečně parlamentní demokracii, vypudil Noli pomocí ozbrojené revolty v červnu 1924 Zogua, který uprchl ze země. Za šest měsíců se však Zogu vrátil s armádou, kterou tvořilo i velké množství zahraničních žoldáků, svrhl vládu a donutil Noliho a jeho následovníky k útěku. V lednu 1925 zvolili zbylí členové parlamentu Zogua na sedmi-leté období prezidentem s rozšířenými pravomocemi.

V Rumunsku, kde existoval pluralitní systém v rámci konstituční monarchie již od roku 1881, avšak stát byl po válce transformován v důsledku velkého (dvojnásobného) rozšíření svého území, zůstal parlament slabý, zatímco vládnoucí třída – aristokracie, armáda, pravoslavná církev a horní vrstvy buržoazie – byla nadále silná. Pozemková reforma (která byla reakcí na hrozbu bolševismu), začleňování etnických menšin, sociální mobilita a zvýšení počtu městského proletariátu vedly k překrývajícím se konfliktům a k neustálé vnitřní krizi.

V každé z těchto zemí s sebou přinášely poválečné obtíže v převážně zaostalých zemědělských ekonomikách pohraniční spory, územní požadavky a národnostní problémy i politické napětí. Vrstvy obyvatelstva, kterým bylo nově přiznáno volební právo, zejména politicky nevyzrálé rolnictvo, nabízely velký prostor pro demagogii – a manipulaci. Autoritářství vždy číhalo hned za rohem.

Ve Španělsku panovaly přes neutralitu země ve válce stejně závažné a znepokojivé problémy jako jinde a rovněž hospodářství bylo válkou hrubě poškozeno. Zdálo se, že se tato země, zruinovaná vlnami stávek namířenými na samotnou autoritu státu, ocitla až na pokraji revoluce. Kdyby bylo Španělsko jednou z válčících stran, možná by v zemi skutečně došlo k revoluci. Takto si však tato konstituční monarchie, založená v roce 1876, jež se dlouho spoléhala na oligarchii liberálních a konzervativních elit, udržovala značně nereprezentativní parlamentní systém. Počet členů rychle rostoucího socialistického hnutí se zvýšil od konce války na víc než dvojnásobek, avšak volební diskriminace způsobila, že v parlamentu získali jen pár křesel. Kontrola dominantních elit však slábla a jejich liberálně konzervativní politická základna se začala štěpit. Celkem 34 vlád, jež byly u moci v letech 1902–1923, přispělo k široce rozšířenému opovržení vůči slabému a neefektivnímu parlamentnímu systému. Vládnoucí třída si uvědomovala, že stát je příliš slabý na to, aby prosazoval její zájmy, a odpůrci státu, hlavně z řad dělnické třídy, byli příliš slabí na to, aby systém svrhli. Výsledkem byla pátová situace.

Po ostré kritice „slabosti liberalismu“ zaznívaly ve Španělsku hlasy požadující „občanskou diktaturu“, jež by odvrátila „bolševickou anarchii“. Požadavky na silnou vládu a obnovení pořádku, doprovázené strachem z revoluce, vytvořily koalici zájmových skupin, které byly již v září 1923 připraveny podpořit puč a převzetí moci generálem Miguélem Primem de Riverou. Proti tomuto puči, který byl podporován armádou, katolickou církví, velkými pozemkovými vlastníky, velkopodnikateli a střední třídou, byl demoralizovanou a rozdělenou dělnickou třídou proveden jen chabý pokus o generální stávkou. Bylo zavedeno stanné právo a cenzura tisku, založena jediná strana národní jednoty a ustanovena korporátní struktura pracovních vztahů. Anarchosyndikalistická odborová organizace byla postavena mimo zákon (ke spokojenosti jejího socialistického rivala) a někteří z opozičních vůdců byli uvězněni. Ale diktatura Prima de Rivery byla relativně mírná, a díky programu veřejných prací dokonce nakrátko vzbudila dojem narůstající prosperity. Primo slavil dočasný úspěch především se znovuzavedením pořádku. Pro většinu Španělů to byla nejdůležitější věc. Jen málo z nich prolilo pár slz nad smrtí systému, který se jen tvářil jako demokratický. Většina lidí byla netečná. Kontrarevoluce načas triumfovala.

V nástupnických státech představovala parlamentní demokracie křehkou květinu, zasazenou do víceméně neúrodné půdy. Od samého počátku se potýkala s problémy vyvolávanými mocnými společenskými skupinami a populisty (obvykle nacionalistickými). Poválečnou krizi však demokracie přežila, i když jen ve Finsku a v Československu dosáhla trvalejších úspěchů.

Nezávislost Finska byla vyhlášena v roce 1918 po pěti měsících nenávislné občanské války mezi rudými a bílými (po níž zůstalo 36 000 mrtvých) a parlamentní demokracie byla zakotvena v ústavě z roku 1919. Nehledě na nestabilitu vlády (odrážející ideologické názorové rozdíly mezi konzervativci, sociálními demokraty, agrárníky a švédskými nacionalisty), legitimitu nového státu posílilo odhodlání Finů zachovat si nezávislost tváří v tvář hrozbě ze sousedního Sovětského svazu. Finský prezident (jímž byl v prvních letech nezávislosti Kaarlo Juho Ståhlberg), hlava státu s širokými výkonnými pravomocemi, rovněž sehrál velkou roli svou podporou dosud nekonsolidovaného parlamentního systému.

Totéž platilo v prvních poválečných letech ještě větší měrou v Československu. Prezident (a zakladatel státu) Tomáš Garrigue Masaryk byl přesvědčeným demokratem, jemuž napomáhala loajální armáda,

výkonná byrokracie zděděná po habsburské říši a hospodářství s dobrou průmyslovou základnou, které se již vzpamatovávalo z poválečné recese. Masaryk měl zásadní podíl na udržení systému, jenž byl ohrožen třídními a národnostními zájmovými skupinami zastoupenými ve více než dvaceti politických stranách. V prosinci 1918 a v prvních dnech roku 1919 využil Masaryk českou armádu k tomu, aby potlačila snahy o vyhlášení nezávislé slovenské republiky. Požádal o pomoc Dohodu, vyhlásil stav nouze a vyslal na Slovensko nové armádní jednotky pod velením francouzských důstojníků, které v květnu a červnu 1919 odrazily útok probolševických sil z Maďarska. Rovněž se mu v létě toho roku podařilo sestavit úřednický kabinet nezávislý na stranické loajalitě, který se dokázal vypořádat s vážnými nepokoji. Vláda poté v listopadu a v prosinci roku 1920 využila stanného práva, kterým reagovala na vlnu stávek vyvolaných prosovětskou frakcí sociální demokracie.

To byl důležitý zlomový bod. Český parlamentní systém poté již držel pohromadě, zprvu poněkud nejistě, avšak s narůstající autoritou. Revoluční levice se dostala do izolace, protože většina lidí v zemi si přála mír a pořádek. Mezi zájmy rolníků a zájmy průmyslového proletariátu, který byl v českých zemích početnější než v kterémkoli jiném nástupnickém státě a podporoval parlamentní demokracii, nikoli komunismus, byl nastolen široký konsenzus. Politicky integrovaní Slovinci a rovněž početná německá menšina (která prozatím nedávala najevo roztrpčení nad různými formami diskriminace) prozatím drželi své separatistické tendence na uzdě. Demokracie se postupně stabilizovala – třebaže stávající napětí bylo spíše utlumené, než aby bylo úplně vymýceno.

V pobaltských zemích Estonsku, Litvě a Lotyšsku napomohla nově získaná nezávislost a široce rozšířené nepřátelství vůči bolševismu v sousedním Sovětském svazu udržet podporu pro parlamentní demokracii navzdory nestabilním vládám, jež podporovaly zájmy velkých agrárních lobby a omezovaly malé komunistické strany. Demokracie tu však zůstala křehká a vlády byly závislé na toleranci vojenského velení a nacionalistických polovojenských organizací (což nemělo mít dlouhé trvání).

V Království Srbů, Chorvatů a Slovinců byl parlamentní systém, zakotvený v ústavě z roku 1921, nepříliš nadějným uspořádáním. Představoval těsné vítězství centralismu nad federalismem, avšak separatistické tendence se nadále vzpíraly úsilí vlády o propagaci společné identity v zemi, kde existovalo asi dvacet etnických menšin a významné rozpory mezi třemi hlavními etnickými skupinami Srbů, Chorvatů a Slovinců. Nový stát musel bojovat se silnými probulharskými polovojenskými

silami v Makedonii i se separatistickými tlaky za nezávislost Makedonie a s ozbrojenými rebely v Kosovu. Stát byl rovněž ohrožen rozhořčeným odporem Chorvatů k nadvládě Srbů. Nepodařilo se mu vytvořit žádnou sjednocující identitu, ačkoli separatistické tendence Chorvatů s určitými obtížemi držel pod kontrolou. Slovinci vnímali společný stát jako nejlepší způsob, jak ochránit svůj jazyk a kulturu, zatímco ostatní menšiny byly slabé a rozdělené. Expanzionistické ambice Itálie rozdmýchávaly podél jadranského pobřeží projihoslovanské cítění.

Přes problematičtější etnické rozdělení tato převážně agrární země neměla žádný průmyslový proletariát a komunistická strana, která byla pronásledována a v roce 1921 zakázána, neměla od té doby velký význam. Četné korupční frakce, jež měly často prospěch z provedené pozemkové reformy, podporou nového státu spíše získaly. A strukturální slabost parlamentního systému, v němž bylo díky poměrnému volebnímu systému zastoupeno 45 politických stran prosazujících hlavně etnické a regionální zájmy, což mělo za následek vznik čtyřiačtyřiceti vlád za osm let, upevňovala v praxi nadvládu královského dvora a jeho korupční klientely: vojenských (včetně polovojenských organizací) a bezpečnostních služeb. Díky tomu mohla tato pouze zdánlivá demokracie ještě nějaký čas pokračovat.

V kontrastu k uměle vytvořené a slabé jugoslávské identitě sílilo národní uvědomění Poláků již v průběhu 19. století. Znovuzrození polského státu v roce 1918 po 123 letech, kdy byla země rozdělena mezi Rusko, Prusko a Rakousko, a následná válka proti Sovětskému svazu – jedna ze šesti válek o hranice, které musel nový stát v letech 1918–1921 vybojovat – pomohly vybudovat smysl pro národní jednotu. Tu ztělesňoval maršál Józef Piłsudski, který byl vnímán širokými vrstvami obyvatelstva jako zachránce. Nacionalismus posiloval antipatie majoritních Poláků vůči velkým etnickým menšinám v zemi. Tato jednotu však velice rychle začala ustupovat hlubokému a trpkému rozdělení této chudé země, která byla zcela poničena válkou, a ničivým následkům hyperinflace.

Tento rozkol se zčásti řídil etnickými hranicemi. Téměř jedna třetina polského obyvatelstva (a v některých oblastech většina) sestávala z etnických menšin – mezi jinými ze 14 procent Ukrajinců, devíti procent Židů, tří procent Bělorusů a více než dvou procent Němců. Jejich národnostní cíle byly nevyhnutelně v rozporu a střetávaly se se sebevědomým nacionalismem většinových Poláků. Třídní rozdíly způsobovaly ještě větší politickou polarizaci. Pozemková reforma v zemi s velkou rolnickou populací měla zásadní přednost pro uskupení stran na nekomunistické levici. V roce 1925 byly nakonec uskutečněny kroky směrem

k významnému přerozdělení půdy (třebaže s kompenzací pro velké vlastníky půdy). Tuto pozemkovou reformu však ostře kritizoval blok pravicových stran, jež chtěly zachovat privilegia majetných tříd.

Demokratická ústava přijatá v roce 1921 byla založena zejména na modelu francouzské třetí republiky a podobně jako její inspirace vedla ke slabé vládě a k nepraktické a rozdrobené dolní komoře (Sejmu) dvoukomorového parlamentu. O vliv v parlamentu soupeřilo množství politických stran – rolnických, dělnických, menšinově národnostních. Hlavními uskupeními byl Blok národnostních menšin (*Blok Mniejszości Narodowych*, v němž se zájmy různých národností často ukazovaly jako neslučitelné), konzervativní Národní demokracie (*Narodowa Demokracja*, prosazující zájmy vlastníků půdy, průmyslu a střední třídy, jež hledala ochranu před „cizím“ vlivem, zejména ze strany Židů), dále Rolnická strana (*Stronnictwo Chłopskie*, podporující hlavně přerozdělení půdy patřící velkostatkářům) a socialisté (kteří usilovali o zachování podstatných výdobytků – včetně zavedení osmihodinové pracovní doby –, jichž dosáhli v téměř revolučních podmínkách na konci války). Často se střídající vlády však nedokázaly zajistit stabilitu ani jasný politický směr. Demokratická vláda se v očích většiny obyvatel jevila jako stále nekompetentnější – neschopná vyřešit obrovské problémy země pomocí parlamentu plného hašteřivých politiků, kteří kladli zájmy svých stran nad zájem národa.

Problémy eskalovaly v době, kdy byla zavedena drastická opatření ke zkrocení hyperinflace (jež dosáhla v listopadu 1923 hodnoty 1,65 milionu polských marek k dolaru) a opět v roce 1925, když se nedávno zavedená nová měna – zlotý – sama dostala pod tlak a způsobila pád vlády. Demokracie v Polsku přežila, i když s obtížemi, traumatická poválečná léta, nikdy však nedosáhla stability a nestala se univerzálně přijímaným systémem vlády. Byly doby, kdy se Polsko zdálo být na pokraji občanské války nebo vojenského puče. Deziluze z demokracie byla všudypřítomná. Hovořilo se o potřebě „železné ruky, která by nás vyvedla z této propasti“. V roce 1926 ohlásil sám národní hrdina maršál Piłsudski svou připravenost bojovat proti situaci, již považoval za ovládnutí Polska stranickými politiky, které zajímaly pouze materiální výhody a osobní obohacení. Byla to předehra k puči, který provedl v květnu 1926, a začátek autoritářské vlády v Polsku.

Většina Rakušanů, kteří nyní žili místo v ohromné říši v malém německy hovořícím národním státě, upínala své naděje k unii s Německem, ty však byly brzy zmařeny Dohodou. Poté už nezbyl téměř žádný základ pro jakoukoli národní jednotu. Mezi třemi hlavními stranami –

socialisty (*Sozialdemokratische Arbeiterpartei*) a dvěma hlavními antisocialistickými politickými silami, křesťanskými socialisty (*Christlichsoziale Partei*, největší strana, jež měla blízko ke katolickému establishmentu a stále vehementněji hlásala nacionalismus) a menšími, avšak o to halasnějšími německými nacionalisty (*Deutsche Nationalpartei*, podporovali spojení s Německem) existovaly hluboké rozpory. Početné ozbrojené milice, většinou pocházející z venkovského prostředí, jež byly zřízeny k ochraně zranitelných a zpochybňovaných hranic Rakouska, narušovaných zejména ze strany Království Srbů, Chorvatů a Slovinců na jihu země, nebyly pouze nacionalistické, ale i hluboce katolické a silně antisemitské, a zároveň vehementně vystupovaly proti socialistické vládě z „rudé Vídně“.

Ani ve Vídni samotné se větší část střední třídy, státní byrokracie (se stále silnou vazbou na bývalou říši) a katolická církevní hierarchie se socialismem neztotožnily. Mimo Vídeň bojoval socialismus rovnou o přežití. Většina této nové alpské republiky byla zemědělská, konzervativní, vlastenecky rakouská, horlivě katolická – a vášnivě protisocialistická. Po počáteční revoluční fázi začaly tyto ve své podstatě autoritářské složky nabývat na síle. Od roku 1920 přestali hrát socialisté, hlavní hnací síla v procesu ustanovení demokracie, významnou roli v rakouské vládě. Demokracie, spojovaná především se socialisty, byla zatlačena do defenzivy.

Jediná země mimo Rusko, v níž se podařilo zřídit republiku rad sovětského typu, ačkoli pouze nakrátko, bylo Maďarsko. (Bavorská republika rad, která v dubnu 1919 získala moc v Bavorsku, se nedokázala rozšířit ze své dočasné základny v Mnichově, kde byla rozdrčena armádou a pravicovými polovojenskými silami.)¹⁷ V Maďarsku nebyla slabá vládní koalice dvou malých liberálních stran a sociálních demokratů (kteří spoléhali na podporu části relativně málo početné dělnické třídy) schopna prosadit nutné sociální reformy ani se vypořádat s urgentním problémem pozemkové reformy v zemi, kde si maďarská šlechta podržela obrovská privilegia a hospodařila na rozlehlých statcích pomocí téměř poddaných rolníků. Velké demonstrace ve městech požadovaly radikální změny a komunistická propaganda tam dopadala na úrodnou půdu. Umírnění sociální demokraté ztratili vliv. Dělnické a vojenské rady pravomoc vlády stále usilovněji zpochybňovaly.

¹⁷ Velmi krátkou dobu trvala ještě Slovenská republika rad vyhlášená v Prešově. Existovala pouze od 16. června do 7. července 1919 a byla zcela závislá na Maďarské republice rad, pozn. red.

Zemědělstí dělníci převzali do svých rukou některé z bývalých královských statků. Posledním hřebíčkem do rakve bylo, když státy Dohody požadovaly stažení maďarských jednotek bojujících s Rumuny, což mělo za následek téměř jistou ztrátu území. Odmítnutí přijmout ultimátum z 21. března 1919 vedlo ke vzniku vlády vedené komunisty, jež vyhlásila Maďarskou republiku rad a „diktaturu proletariátu“.

Tento režim, který trval čtyři měsíce, způsobil katastrofu. Ukvapeně a drakonické státní intervence směrem k zestátnění ekonomiky a konfiskaci bankovních vkladů byly doprovázeny násilným rekvírováním potravin, perzekucí církve a zatčením stovek vlastníků půdy za pomoci narůstajícího a státem podporovaného teroru. Někteří ze zatčených byli propuštěni po zaplacení obrovského výkupného, jiní byli rovnou zastřeleni. „Rudému teroru“ padlo za oběť několik set Maďarů. Spolu s tím, jak země upadala do anarchie, čelila útokům ze strany Rumunska, Československa a Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. Již v srpnu 1919 se režim ocitl ve velkých nesnázích. Znepřátelil si střední třídu, rolnictvo i většinu dělnické třídy. Fakt, že vedoucí představitel režimu Béla Kun a většina komunistických komisařů „rudého teroru“ byli Židé, podpořil antisemitismus. Pouze pomoc ze sovětského Ruska mohla maďarský komunistický režim zachránit – i tak asi pouze dočasně. Avšak sovětské Rusko, bojující o život v občanské válce, nemohlo nabídnout žádnou vojenskou pomoc. Neúspěch vývozu komunismu do Maďarska byl nejzřejmějším znamením toho, že představa o světové revoluci šířící se na základě ruského příkladu musí být opuštěna.

Nešťastná vláda Bély Kuna rezignovala 1. srpna 1919, těsně předtím, než rumunská vojska, tou dobou okupující většinu maďarského území, vstoupila do Budapešti a vydrancovala ji. Kun uprchl do Ruska, kde posléze skončil svůj život jako jedna z obětí Stalinových čistek. Během několika měsíců obnovili svou kontrolu nad Maďarskem pravíci nacionalističtí konzervativci. Pozemková reforma byla zredukována, velcí vlastníci půdy si mohli podržet svůj majetek i svou moc. Vojáci, státní úředníci, průmyslníci a movitější rolnictvo, všichni vylekáni Kunovým režimem, znovuoobnovení pořádku prostřednictvím konzervativního autoritářství uvítali. V roce 1920 se stal prezidentem země válečný hrdina admirál Miklós Horthy, který po následující téměř čtvrtstoletí dokázal řídit střídající se autoritářské vlády. Bezprostřední reakcí na „rudý teror“ Kunova režimu bylo rozpoutání daleko širšího „bílého teroru“ (který si podle odhadů vyžádal asi 5000 životů a tisíce vězněných), při němž se pravíkové oddíly důstojníků Národní armády dopouštěly zvěrstev, namířených zejména proti komunistům, socialistům a Židům.

Maďarsko, podobně jako Španělsko, tvořilo výjimku v trendu prvních poválečných let. Demokracie obecně dokázala ustát prudké zvraty tohoto turbulentního období, i když někdy měla namále. Zčásti to bylo tím, že se napříč Evropou těšila idealistické a entuziastické podpoře zejména ze strany socialistů a liberální levice, kteří už dlouho a vášnivě vyhlíželi dobu, kdy budou moci odhodit okovy tradiční elitářské a autoritářské vlády. V demokratické budoucnosti spatřovali spravedlivější a lépe prosperující společnost. K tomu však mohlo dojít hlavně z toho důvodu, že starý řád utrpěl na konci války hlubokou porážku. Jeho přívrženci byli příliš slabí na to, aby zřízení demokratických režimů dokázali napadnout či aby se pokusili tento nový systém vlády, který se mohl odvolávat na širokou, i když nestabilní podporu ze strany lidu, vzniklou kombinací sociálních a politických zájmů, svrhnout. Slabost elit, znásobená jejich panickou hrůzou z bolševismu, znamenala, že byly ochotny pluralitní demokracii, kterou mohly navíc často manipulovat ke svému prospěchu, tolerovat, i když ne přímo podporovat. Manipulace bývalo obvykle dosaženo pomocí populistického nacionalismu, který byl vybičován vášnivými diskusemi o hranicích státu. Nacionalistické strany a hnutí však byly většinou samy rozděleny. Neexistence jednoty mezi nacionalisty i pravicovými elitami znamenala, že v poválečných letech mohly být jen stěží zahájeny jednotné kroky proti demokracii.

Slabost bývalých vládnoucích tříd se do jisté míry odrážela i ve slabosti a rozporech na levici. Revoluční zastánci bolševismu byli téměř všude kromě Ruska mezi socialisty v menšině a socialisté velkou většinou podporovali parlamentní demokracii. Proto často ani kontrarevoluční pravice, ani revoluční levice neměly dostatek síly na to, aby mohly zvrátit nově ustanovenou demokracii.

Hlavní výjimkou z tohoto vzorce přežití demokracie, kromě převzetí moci pučem Prima de Rivery ve Španělsku, byla Itálie, první země – a jediná v období poválečné krize –, kde byla hroutící se liberální demokracie nahrazena fašismem.

VÍTĚZÍCÍ FAŠISMUS

Pluralitní parlamentní systém vlády existoval v Itálii už od jejího sjednocení v roce 1861. Nazývat jej demokratickým by však znamenalo značně rozšířit význam tohoto slova. Italští politici, volení silně redukováným voličstvem, byli zkorumpovaní a roztrženi ve frakcích, jež

ovládala malá skupinka liberálních oligarchů. Reforma volebního práva přijatá v roce 1912 téměř ztrojnásobila počet voličů z necelých tří milionů na téměř osm a půl milionu (většina voličů však byla stále negramotná), což však nepřineslo téměř žádnou významnou změnu vládnoucího systému. Poté přišla traumatická válka, do níž Itálie po dlouhém váhání a tajných jednáních nakonec vstoupila na straně Dohody v roce 1915. Bezprostředně po válce v prosinci 1918 bylo všem dospělým italským mužům uděleno hlasovací právo – jako odměna vojákům – a příštího roku zavedl nový volební zákon poměrné zastoupení. Cílem bylo zvýšit podporu vládě. Tato reforma se však krutě vymstila.

Uprostřed poválečné vřavy se obyvatelstvo, jemuž bylo nově přiznáno volební právo, obrátilo ke starým liberálním politikům zády a hlasovalo ve velkém pro nově založenou Italskou lidovou stranou (*Partito Popolare Italiano*), jež zastupovala zájmy katolíků, a Italskou socialistickou stranou (*Partito Socialista Italiano*), jež deklarovala, že jejím cílem je „násilné dobytí politické moci jménem dělníků“ a zřízení „diktatury proletariátu“. Socialisté se hlásili ke Komunistické internacionále (Kominterně), kterou Lenin založil v březnu 1919 v Moskvě. Ve volbách v listopadu téhož roku socialisté ztrojnásobili svůj počet křesel ve sněmovně, zatímco lidovci dosáhli téměř čtyřnásobného počtu. Podpora liberálního zřízení byla nejsilnější na chudším, většinou zemědělském jihu Itálie, kde stále převládala klientelistická politika. Liberálové a jejich zastánci však byli nyní v parlamentu v menšině. Stranická politika se tříštila. Vláda byla destabilizovaná – v letech 1919–1922 došlo k šesti výměnám vlád – a stále více paralyzovaná. Zdálo se, že Itálie je na pokraji rudé revoluce.

V letech 1919–1920, jež dostaly přezdívku „dva rudé roky“ (*biennio rosso*), zažívala Itálie obrovské sociální a politické konflikty. V průmyslových městech se konaly četné stávkové akce (v každém roce přes 1500 stávek), okupace továren, demonstrace dělníků a rabování obchodů davy lidí, rozlícených nárůstem cen. V některých oblastech venkovské Itálie zabírali nedávno demobilizovaní rolníci půdu patřící velkostatkům a přes milion zemědělských dělníků se přidalo ke stávkujícím. Když začal tento chaos ještě více narůstat, protože vláda nebyla schopna v zemi obnovit pořádek, začal sílit i strach z možné revoluce a obavy movitých tříd ze socialismu. Jelikož fragmentace stranické politiky nenabízela z této situace žádné východisko, otevřel se prostor pro novou politickou sílu. Tou se měli stát fašisté.

Uprostřed politického chaosu začala ve velkých i malých městech severní a střední Itálie vznikat celá řada malých polovojských hnutí, jež

se prozaicky nazývala *Fasces* – „svazky“ (z latinského slova označujícího svazek prutů, jenž byl v antickém Římě symbolem pořádku), přitahující hlavně bývalé vojáky z nižší střední třídy (zejména demobilizované důstojníky) a mnoho studentů. Tyto skupiny neměly žádnou centrální organizaci. Co však měly společného, bylo relativní mládí jejich členů, militantní ultranacionalismus, oslavování války, násilí a niterný nesouhlas s tím, co považovali za zdiskreditovanou, slabou a korupční parlamentní politiku liberálního establishmentu. Heroické válečné úsilí Italů bylo podle nich politiky zmařeno. Pod vedením starých liberálních politiků nemůže být Itálie už nikdy velkou zemí, měli by proto být odstaveni. Fašističtí militantní aktivisté nabízeli radikální akci k obnově Itálie. To byl v podstatě revoluční program, neboť byl namířen k násilné a zásadní změně stávajícího státu. Otázka, čím přesně by byl starý řád nahrazen, byla ponechána otevřená.

Jeden z mnoha fašistických spolků byl založen v březnu 1919 Benitem Mussolinim, bývalým redaktorem oficiálních socialistických novin, který se rozešel se socialistickou levicí, když v roce 1915 horlil pro intervenci ve válce. Na válku, v níž také bojoval a byl zraněn, pohlížel jako na hrdinskou etapu nejen svého života, ale i celé Itálie. Program prezentovaný při založení jeho Bojových svazků (*Fasci di Combattimento*) v roce 1919 se poněkud lišil od programu ostatních svazků a svým tónem byl zřetelně revoluční. Mnoho jeho návrhů by mohlo být předloženo i socialisty: univerzální hlasovací právo, zrušení všech šlechtických titulů, svoboda názorů, vzdělávací systém pro všechny, opatření na zlepšení zdravotnictví, potírání finančních spekulací, zavedení osmihodinového pracovního dne, dělníci organizovaní v družstvech s podílem na zisku, zrušení politické policie, senátu a monarchie, vznik nové Italské republiky založené na autonomní regionální správě a decentralizované výkonné moci. Cílem byla „radikální transformace politických a ekonomických základů kolektivního života“.

Mussolini se však později od konkrétních sociálních a politických cílů distancoval a prohlásil, že nebyly výrazem žádné doktríny, ale spíše ambicemi, jež se měly časem vytříbit. Tvrdil, že fašismus není „odchovancem předem detailně rozpracované doktríny; zrodil se z potřeby akce a od samého počátku byl spíše praktický než teoretický“. Tak zdůvodňoval téměř dvacet let po počátcích hnutí zásadní změnu, kterou jeho vlastní hnutí prošlo za necelé dva roky. Pro Mussoliniho, největšího oportunistu ze všech, mohl být program vyhlášený v Miláně dle momentální politické potřeby buď ignorován, obejit nebo jakkoli upůsoben. „Socialismus“ jeho hnutí byl vždy podřízen cíli národní obrody,

tedy vágnímu, avšak mocnému pojmu, jenž dokázal alespoň navenek spojit zcela nesourodé zájmy. Principy nebyly pro Mussoliniho ničím, moc vším. Jeho hnutí se tedy obrátilo od revoluce ke kontrarevoluci. Původní podporování dělnických stávek bylo na podzim 1920 nahrazeno nasazením fašistických polovojenských oddílů, jež měly za úkol stávky rozbít v zájmu vlastníků půdy a průmyslníků. Násilí používané těmito oddíly v příštích měsících eskalovalo. Mussolini si uvědomil, že socialismus a komunismus neporazí tím, že bude usilovat o stejnou základnu jeho zastánců. K tomu, aby získal moc, potřeboval podporu těch, kdo měli peníze a vliv. Musel si naklonit konzervativní politiky a střední třídu, nejenom roztrpčené bývalé vojáky a násilníky.

Příčina, proč Mussolini dokázal, zpočátku jen jeden z mnoha fašistických vůdců a regionálních náčelníků, ovládnout rané fašistické hnutí, nespočívala pouze v jeho sugestivní a dynamické osobnosti – všichni fašističtí bossové museli být svým způsobem přesvědčivými osobnostmi –, avšak spíše v tom, jak využíval tisk, a díky konexím, jež si vytvořil s průmyslníky, aby mohl vydávat své noviny *Popolo d'Italia*. Jeho druh radikalismu – zdůrazňování národní jednoty, autority a pořádku, ochota nastolit pořádek použitím násilí proti všem, kdo mu stáli v cestě (socialistická levice, revolucionáři, stávkující dělníci) – byl nejen v souladu se zájmy konzervativní vládnoucí třídy, ale přímo jí sloužil. Pro politické a ekonomické elity Itálie se fašisté stali stále užitečnějším nástrojem v situaci, kdy se pořádek hroutil a liberální stát nebyl schopen jej obnovit.

V polovině roku 1921 už vláda přispívala fašistům penězi a zbraněmi, aby bojovali s narůstajícím chaosem. Policie byla instruována, aby nezasahovala. V květnových volbách spojil liberální ministerský předseda Giovanni Giolotti fašisty spolu s nacionalisty, liberály a agrárníky do „národního bloku“ v naději, že je zkrátí a zároveň oslabí opozici Italské socialistické strany a Italské lidové strany. Národní blok získal celkově nejvíc hlasů (třebaže fašisté získali pouze 35 křesel z 535), socialisté a lidovci však nebyli dostatečně oslabeni. Chronická nestabilita vlády nadále pokračovala a stávající státní systém měl v parlamentu pouze menšinovou podporu. Fašisté, ač měli stále malou voličskou základnu, však byli rostoucí silou. Z počtu pouhých 870 členů na konci roku 1919 se nyní rozrostli na 200 tisíc.

Fašismus nezačal získávat na síle v hospodářsky zaostalém a převážně zemědělském jihu země ani v severních velkoměstech, jako byl Milán, kde mělo Mussoliniho hnutí počátek, ale průlom nastal na komerčně rozvinutějším venkově střední Itálie: v kraji Emilia-Romagna, v Toskánsku, v Pádské nížině a v Umbrii. Majitelé a nájemci půdy, proti

nimž stály socialistické odbory, zemědělská družstva a místní rady ovládané socialisty nebo lidovci, byli ochotni platit za nákladáky přivážející fašistické násilníky, často z místních městeček, kteří mlátili jejich oponenty, nutili je pít ricinový olej, vyhazovali je z úřadu, ničili jejich majetek a všelijak je terorizovali – za nečinného přihlížení policie. Z bývalých „rudých“ provincií se za několik měsíců staly bašty fašistů. Nově založené fašistické „syndikáty“, do nichž byli pod hrozbou násilí donuceni „z přesvědčení“ vstoupit dělníci i rolníci, nahradily bývalé socialistické odbory. V červnu 1922 už měly syndikáty půl milionu členů, hlavně rolníků. Vzpurnost tak byla ke spokojenosti majitelů půdy a průmyslníků přeměněna v poslušnost.

Takzvané *squadristi* – polovojenské bandy násilníků, většinou o síle dvanácti mužů – byly pod kontrolou mocných regionálních fašistických bossů. Mussolini, ačkoli byl ze všech fašistických vůdců nejdůležitější, toto hnutí zdaleka neovládal. Ve skutečnosti když se v roce 1921 pokusil zmírnit násilí proti socialistům a ukázat vládnoucí elitě svůj mandát vlasteneckého „umírněnce“, jenž se snaží o konstruktivní národní jednotu, a dokonce nabízí dohodu se socialistickými odbory, se proti němu regionální fašističtí vůdci vzbouřili. Mussolini byl donucen odstoupit z funkce vůdce a mohl se vrátit zpět až poté, co se podvolil radikálům, a zřekl se jakékoli představy o mírnějším přístupu k socialistům. Jeho nacionalistický postoj, kontrola fašistického tisku a spojení s průmyslníky a dalšími mocnými postavami způsobily, že regionální bossové, kteří byli mezi sebou rozdělení a navzájem si nedůvěřovali, byli ochotni jej dosadit zpět. Tuto laskavost jim vrátil demonstrativní podporou *squadristů*, kteří v následujících měsících v řadě měst na severu Itálie převzali moc. A v říjnu 1921 Mussolini fašismus formálně etabloval založením Národní fašistické strany (*Partito Nazionale Fascista*, PNF).

V příštích měsících byl organizační rámec strany rozšířen na 2300 místních sekcí (každá z nich odváděla pravidelné stranické příspěvky), což posílilo Mussoliniho politickou základnu. Do strany houfně vstupovali lidé ze středních vrstev, kteří byli stále víc rozčarováni slabostí liberální vlády. V květnu 1922 už měla strana přes 300 tisíc členů, což představovalo padesátiprocentní nárůst za necelých šest měsíců. Mezi novými straníky tohoto sociálně nesourodého hnutí, které se obecně těšilo sympatiím místních elit, policie a soudců, byl nepřiměřený počet vlastníků půdy, majitelů obchodů, úředníků a zejména studentů.

Na podzim roku 1922 fašismus pronikl do sociálního a politického establishmentu a získal tak silnou základnu podporovatelů. Generální stávka svolaná v srpnu socialistickými odbory byla naprostým fiaskem,

avšak zvýšila obavy mezi středními vrstvami. V kontrastu k evidentní slabosti levice se velké shromáždění 40 000 fašistů v Neapoli 24. října jevilo jako manifestace síly. Mussolini byl připraven opustit další z počátečních požadavků svého hnutí, aby se Itálie stala republikou, a tvrdil nyní, že monarchii zrušit nehodlá. Prohlásil, že jeho hnutí je připraveno převzít moc, a požadoval sestavení nové vlády s nejméně šesti fašistickými ministry.

„Pochod na Řím“ 28. října nebyl ve skutečnosti žádným pochodem. Král, jemuž byla ohlášena rezignace vlády, byl mylně informován, že na Řím nezadržitelně pochoduje 100 000 členů fašistické domobrany. Ve skutečnosti šlo o necelých 20 000 chabě vyzbrojených zástupců „černých košil“, kteří mohli být lehce zastaveni armádou – kdyby je ovšem armáda zastavit chtěla. Když ztroskotal i poslední pokus o sestavení liberální vlády, nabídl král Mussolinimu, aby se stal premiérem. Mussolini, který ani zdaleka nepochodoval v čele triumfujících fašistů na Řím, dorazil vlakem, oděn v černé košili, černých kalhotách a buřince. Byl jmenován podle ústavy a vláda, kterou vedl, byla širokou koalici, včetně ministrů za liberály, nacionalisty, demokraty a lidovce a dalších tří fašistů. V polovině listopadu získala nová vláda výraznou důvěru od parlamentu, avšak vzhledem k chronické nestabilitě vlád v posledních letech jen málo poslanců očekávalo, že vydrží delší dobu.

To se mělo brzy změnit. Do fašistické strany nyní chvátali kariéristé, a tak se počet jejich členů zvýšil ke konci roku 1923 na 783 000 – od „pochodu na Řím“ o víc než dvakrát tolik. Fašismus se začal institucionalizovat. Jeho původní jádro surových bojovníků a fanatických squadristů bylo rozředěno přijímáním oportunistů, kteří hledali práci a kariérní postup – včetně bývalých nacionalistických rivalů, monarchistů a konzervativců. Mussolini stále ještě neměl žádný jasný plán diktatury jedné strany, ale získával sebedůvěru a ve srovnání s tradičním vysokým věkem důležitých politiků se jevil jako dynamičtější osobnost. V listopadu 1923 navrhl zásadní změnu volebního systému, v němž vítězná strana, pokud ve volbách dostane alespoň jednu čtvrtinu hlasů, získá dvě třetiny křesel. Tato změna měla údajně zajistit stabilitu vlády, ve skutečnosti ale zaručovala, že liberálové a konzervativci budou muset podporovat jeho vládu, budou-li chtít zůstat u moci. V dubnových volbách v roce 1924, konaných již podle nového volebního systému, získal národní blok, tvořený většinou fašisty, dvě třetiny hlasů, což mu zaručovalo 375 křesel z 535, v neposlední řadě i díky násilnické kampani vedené proti oponentům. Opoziční strany nadále existovaly, ale

socialisté a lidovci ztratili hodně ze své bývalé síly. Kromě dělnické třídy byla většina Italů připravena přijmout s různým stupněm nadšení Mussoliniho vedení.

Nebezpečné ohnisko možného konfliktu vzniklo v červnu 1924, když byl nalezen mrtev lídr socialistů Giacomo Matteotti, jenž odsoudil výsledek voleb jako podvodný. Byl zavražděn, jak všichni správně předpokládali, fašisty, téměř s jistotou na rozkaz Mussoliniho nebo některého ze členů jeho svity. Následovala prvotřídní politická krize. Socialisté se na protest stáhli z parlamentu – což byl tah, jehož jediným výsledkem bylo posílení postavení vlády. Opozice zůstala rozdělená a neschopná. Mussolini si zatím hrál na umírněného. Učinil ústupky, aby přivedl do vlády nacionalisty, monarchisty a liberály, a začlenil fašistické milice do ozbrojených sil. „Silní hráči“ – král, církev, armáda a nejdůležitější kapitáni průmyslu – podpořili Mussoliniho kvůli svým obavám z oživení socialismu. Fašističtí provinční bossové však svou podporu podmínili tím, že se jejich vůdce musí otevřeně přihlásit k fašistickému režimu. Tento požadavek byl podpořen novou vlnou násilí.

Mussolini čelil po celou dobu svého nástupu k moci oběma stranám: manévroval mezi konzervativci, jež potřeboval k ustanovení politické kontroly, a fašistickými radikály, kteří odmítali jakékoli kroky směrem k umírněnosti. Mussolini, jenž byl nucen vyhovět svým partajním bossum, ač ve své řeči v parlamentu v lednu 1925 tvrdošijně odmítal přiznat svou spoluvinu na Matteottiovi vraždě, veřejně přijal plnou odpovědnost za vše, co se stalo. Aby si usmířil radikály, řekl: „Jestliže spolu bojují dva protichůdné prvky, řešení spočívá v síle.“ Tento princip byl brzy uplatněn v praxi. Političtí oponenti byli zavíráni, opoziční strany potlačovány, svoboda tisku zrušena a vláda skončila téměř cele v rukou fašistů. „Základy totalitního státu byly položeny,“ napsal později Mussolini. Krize kolem Matteottiovi smrti mohla Mussolinimu zlomit vaz, skončila však jeho posílením. Moc fašistů byla zajištěna.

Proč se prosadil fašismus během poválečné krize zrovna v Itálii, a nikde jinde? Pro Mussoliniho úspěch byla zásadní rychle se zhoršující krize legitimacy liberálního státu, dopady války a pocit ohrožení revolucí. Nikde jinde kromě Španělska nebyla krize legitimacy v letech bezprostředně po válce tak hluboká, ale Španělsko se války nezúčastnilo. Oproti tomu může být stěžejí přehnané tvrzení, že dopad války na Itálii byl velký.

Italský stát, nedávno sjednocený, ale stále ještě z velké části ekonomicky zaostalý a sociálně rozdělený, se před válkou opíral o úzkou základnu oligarchických politiků. Tato situace již po válce nebyla udržitelná.

Ohromné sociální a ideologické rozdíly vypluly jasně na povrch při vstupu do války a dále byly násobeny katastrofálními válečnými ztrátami. Miliony Italů byly mobilizovány k boji. Přesvědčení, jež v sobě chovaly tisíce bývalých vojáků i mnoho dalších Italů, že vítězství bylo „zmrzačeno“, Itálie byla oklamána sliby o národní slávě a imperialistické expanzi a přinesená oběť nestála za to, vzbuzovalo nenávistné odmítání stávajícího státu a jeho představitelů.

Pocit, že vládnoucí oligarchie zradila hrdinné válečné veterány, poskytl počáteční základ pro podporu fašismu. Emocionální apel na oddanost národu, národní obrození a destrukci slabého a dekadentního liberálního státu měl v této atmosféře roztrpčení, rozpolcenosti, chaosu a hrozby socialistické revoluce silnou přitažlivost pro mnoho lidí. Velké volební zisky Italské socialistické strany, jež hlásala potřebu násilného uchopení moci dělníky, a rychlý nárůst členů komunistické strany brzy po jejím založení v roce 1921 způsobily, že hrozba revoluce, navíc krátce po bolševickém převzetí moci v Rusku, se zdála být velmi reálnou.

Poválečné změny volebního práva kompletně destabilizovaly vládu. Fragmentace politiky středu a konzervativní pravice a očividná neschopnost vlády bojovat s hrozbou, již představovala v očích majetných vrstev nová síla socialistů, poskytla politický prostor, v němž mohl fašismus zmobilizovat své podporovatele. Extrémní násilí vůči domnělým vnitřním nepřátelům tuto podporu zvyšovalo, zejména v komerčně rozvinutých venkovských oblastech severní a střední Itálie.

Přes všechn svůj radikalismus by však fašismus nedokázal získat moc bez podpory vládnoucích elit, které vsadily na Mussoliniho hnutí. Mussolini moc neuchvátil; byl přizván, aby moc převzal. Konzervativní, monarchistické, armádní a církevní elity obávající se socialismu poté rády podpořily metody zastrašování a manipulace, jež v roce 1925 vydobily fašismu téměř monopolní kontrolu nad státem.

Další evropskou zemí, kde se situace zdála nejvíc blížit podmínkám, jež podpořily nástup fašismu v Itálii, bylo Německo. Proč tedy demokracie, která zkolabovala ve „vítězné“ Itálii, přežila poválečnou krizi v poraženém Německu?

DEMOKRACIE V NĚMECKU PŘEŽÍVÁ

Na sever od Alp měl na stále problematičtější politické scéně v Německu Mussoliniho „pochod na Řím“ okamžitý dopad na tamější extrémní radikální pravici. Rasisticko-nacionalistický prchlivec se značným

demagogickým talentem Adolf Hitler dělal od roku 1920 rozruch hlavně v mnichovských pivnicích, málokdy jinde. V roce 1921 se však stal vůdcem Nacionálněsocialistické německé dělnické strany (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP), která v několika směrech, včetně budování násilnických polovojenských jednotek, připomínala Mussoliniho fašistickou stranu v jejích počátcích. Nacistická strana (jak se začalo NSDAP přezdívat) se od podobných extrémně rasistických nacionalistických hnutí v Německu lišila jen málo. Hitler však dokázal oslovit davy jako málokdo jiný. Ačkoli byla jeho strana dosud malá, začala si rychle budovat členskou základnu, hlavně v Bavorsku – ve státě se značnou regionální autonomií v rámci federálního systému Německa a od roku 1920 baště nacionalistické opozice k „socialistické“ demokracii v Prusku, zdaleka největším německém státě.

Hitlerovo hnutí se rozrostlo z asi dvou tisíc členů na začátku roku 1921 na 20 tisíc na podzim 1922. A když jeden z jeho hlavních nohsledů prohlásil pár dní po „pochodu na Řím“ před burácejícím posluchačstvem ve velké mnichovské pivnici, že „německý Mussolini se jmenuje Adolf Hitler“, podstatně to povzbudilo vznikající kult osobnosti kolem tohoto nacistického vůdce. Když začalo Německo v roce 1923 po francouzské okupaci Porúří upadat do hospodářské a politické krize, Hitlerova schopnost zmobilizovat násilnické protivládní nacionalistické extremisty stačila, aby jej vystřelila do vedoucího postavení bavorské polovojenské politiky, jež se vyvíjela v sílu připravenou jít proti zvolené federální vládě v Berlíně. Demokracie byla vážně ohrožena.

Antidemokratická nacionalistická pravice – stejně konzervativní jako radikální – se ve skutečnosti začala rychle zotavovat z šoku z porážky a z listopadové revoluce v roce 1918. Ve strachu (přehnaném, jak se ukázalo) z toho, že se revoluce zradikalizuje podle bolševické předlohy, uzavřela nová socialistická prozatímní vláda v Berlíně ještě před příměřím osudový obchod s velením poražené armády, jenž umožnil vysokým důstojníkům nabrat druhý dech. Revoluční vláda v podstatě souhlasila s tím, že bude důstojnický sbor podporovat výměnou za jeho podporu vlády v boji s bolševismem. Rozkol na levici mezi těmi, kteří prosazovali parlamentní demokracii, a menšinou, jež vzhlížela k Moskvě, založila Komunistickou stranu Německa a byla by ráda rozdmýchala revoluci sovětského typu, se ukázal být trvalou překážkou nové demokratické vlády, jež vznikla v roce 1919. Opravdu vážné ohrožení demokracie však přišlo od pravice – dočasně oslabené porážkou a revolucí, avšak pouze utlumené, nikoli zničené. Na jaře 1919 už bylo obrození antisocialistické a antidemokratické pravice v plném proudu.

Silnou podporu mělo od střední třídy a vlastníků půdy, jejichž niterná nenávisť k socialismu a strach z bolševismu zesílily po jednoměsíčním pokusu o nastolení vlády sovětského typu v Bavorsku v dubnu 1919.

V březnu 1920 se extremistická skupina v rámci pravicových vojenských kruhů pod vedením Wolfganga Kappa, zakládajícího člena Německé vlastenecké strany, proválečné lobbistické organizace prosazující anexi, a generála Walthera von Lüttwitze, jenž inspiroval polovojenské oddíly Freikorps, cítila natolik silná, aby se pokusila svrhnout vládu. Jejich pokus o puč však do týdne ztroskotal. Kapp s Lüttwitzem a jejich hlavní stoupenci opustili Německo. Je však podstatné, že armáda nepodnikla žádnou akci, aby toto povstání potlačila. Pokus o puč byl zmařen generální stávkou svolanou odbory a odmítnutím vykonat Kappovy rozkazy ze strany státní správy. Levice byla stále ještě schopna demokracii ubránit.

Když však po Kappově puči došlo k vážným střetům mezi ozbrojenými socialistickými a komunistickými obrannými jednotkami a vládou podporovanými oddíly Freikorps v Sasku a Durynsku, a zejména ve velké průmyslové oblasti Porúří (kde dělníci založili „Rudou armádu“), byla povolána armáda, která brutálně nastolila pořádek. Ačkoli byla armáda k nové demokracii loajální jen s výhradami, stala se její základní oporou. Pravicoví extremisté se uchýlili do Bavorska. Demokracie však zatím slábla. Ústřední pilíře nové demokracie – sociální demokraté, katolická strana Centrum a levicoví liberálové – pozorovaly, jak se jejich podpora v Říšském sněmu snižuje z téměř 80 procent v lednu 1919 na pouhých 44 procent křesel v červnu 1920. Tyto klíčové demokratické strany ztratily většinu a na celonárodní úrovni se už pouze jednou, při volbách v roce 1928, přiblížily k tomu, aby ji opět získaly. Říkalo se – nepřesně, avšak s omluvitelným zveličením –, že je teď Německo demokracií bez demokratů.

V letech 1921–1922 udržovala značné politické napětí zejména otázka válečných reparací. Politické násilí číhalo vždy hned za rohem. Pravicoví teroristé se v letech 1919–1922 dopustili celkem 352 politických vražd. Parlamentní demokracie byla atakována zleva i zprava. Pokus o komunistické povstání v průmyslovém pásu Saska na jaře 1921 vedlo k několikadenním zuřivým bojům, než bylo násilně potlačeno pruskou policií. Nehledě na porážku komunisté i nadále získávali podporu v průmyslových oblastech. Oproti tomu v Bavorsku, kde místní vláda odmítla zavést zákon na ochranu republiky schválený Říšským sněmem v roce 1922, jenž měl potírat politický extremismus a násilí, získávala extrémní nacionalistická pravice stále silnější podporu.

V roce 1923, když hyperinflace zničila měnu – a spolu s tím i úspory středostavovských Němců –, se politika polarizovala. Strašák komunistické revoluce se opět vynořil. K potlačení komunistické „Říjnové revoluce“ v Sasku a Durynsku byla vyslána armáda, jež v jednom případě střílela do demonstrantů. Krátké komunistické povstání v Hamburku skončilo střety s policií, po nichž zůstalo na 40 mrtvých. Ohrožení zleva však brzy pominulo. Ohrožení zprava bylo daleko nebezpečnější a zacílené především na Bavorsko. Početné a nyní i spojené polovojenské jednotky představovaly sílu, s níž bylo třeba počítat. Jejich symbolickou postavou se stal sám generál Ludendorff a jejich politickým mluvčím Hitler. Tyto polovojenské oddíly, jakkoli hrály důležitou roli v bavorské politice, však měly jen malou šanci svrhnout vládu v Berlíně bez podpory německé armády – Reichswehru.

Velení armády zaujalo k republice od doby jejího založení ambivalentní postoj, spočívající v teoretické podpoře státu, novou demokracii však tolerující bez valného nadšení. Vrchní velitel německé armády generál Hans von Seeckt vysílal nejasné signály. Odmítl intervenovat v Bavorsku, avšak současně – spolu s tím, jak sílily dohady o možném puči – varoval bavorské politické vůdce, aby nepodporovali stále hlasitější a pronikavější nacionalistické volání na extremistické polovojenské pravici. Bavorské armádní velení dávalo přednost pochodu na Berlín a vyhlášení národní diktatury – v odezvě na Mussoliniho kousky v Itálii. Když však von Seeckta tato myšlenka nenadchla a když potvrdil, že nepodnikne žádné kroky vůči legální vládě v Berlíně, bavorská armáda svou podporu puči stáhla.

Hitler, který byl zatlačen do kouta, cítil, že nemá na výběr – musí buď jednat, nebo nečinně sledovat, jak ztrácí podporu. Pokus o puč, teatrálně Hitlerem spuštěný ve velké mnichovské pivnici 8. listopadu 1923, skončil potupně hned druhý den ráno v krupobití policejních kulek v centru města. Hrozba zprava i zleva byla zkrocena. Kolaps pivnicového puče byl jako propíchnutí vředu na těle politiky. Pučisté byli pozatýkáni a o několik měsíců později byli iniciátoři puče včetně Hitlera v soudním procesu odsouzeni – nadmíru shovívavě – do vězení. Extremistická pravice se rozdělila. Krize polevila. Měna byla brzy poté stabilizována a byl přijat nový a schůdnější rámec splácení reparací. Demokracie přežila – i když jen tak tak.

Válka, porážka, revoluce a mírové zúčtování Německo traumatizovaly a polarizovaly. Vlády byly nestabilní. Střední třída se obávala socialismu a nenáviděla jej, čímž živila nacionalistickou agitaci a brutální polovojenské násilí na protidemokratické pravici. V tom všem se Německo

podobalo poválečné Itálii. Na rozdíl od Itálie tu však demokracie měla silné a dobře organizované zastánce, nejenom v početném zastoupení sociálních demokratů, ale i ve straně Centrum a u levicových liberálů. Pluralistická politika, i když nikoli parlamentní demokracie, navazovala na dlouhou historii. Politická participace měla hluboké kořeny a čerpala z více než půl století univerzálního volebního práva pro muže. Navíc byl v Německu na rozdíl od Itálie zaveden federální systém. Ačkoli hlavní demokratická strana, sociální demokraté, ustoupila na úrovni Říšského sněmu do opozice a ačkoli se Bavorsko stalo baštou protidemokratické nacionalistické pravice, v Prusku, zdaleka největším německém státě, zůstaly u vlády neochvějně demokratické strany. To by samo o sobě k záchraně demokracie nestačilo, kdyby se k ní mocenské elity – jež byly k nové republice přinejlepším vlažné – obrátily zády.

Ze všeho nejdůležitější však bylo, že velení armády, jehož postoj k parlamentní demokracii byl od začátku nejednoznačný, podpořilo stát i při vrcholící krizi roku 1923, zatímco Mussoliniho hnutí mohlo sahat po moci právě proto, že mělo podporu italských vojenských kruhů. To rozhodlo o tom, že demokracie poválečnou krizi v Německu přežila, zatímco v Itálii ve stejné době zkolabovala. Německé vojenské velení mělo totiž vážné pochyby o šancích pučistů na úspěch – vzpomínky na potupný krach Kappova puče v roce 1922 byly stále ještě čerstvé. Kromě těchto pochybností odrážela nechota podpořit puč obavy, že by vojáci nebyli schopni zvládnout znepokojivé problémy, jimž by čelili doma i v zahraničí, kdyby byli v Německu nuceni přijmout politickou odpovědnost.

Zničující hospodářské problémy a slabost země v mezinárodním měřítku byly samy o sobě dostatečným důvodem, proč neposkytovat podporu diletantskému pokusu o svržení zvolené vlády. Pravicová diktatura následující po úspěšném puči by byla od samého počátku v riskantní vojenské a ekonomické pozici. Neměla by žádný zřejmý způsob řešení ekonomické krize. A to, že by Američané poskytli finanční pomoc režimu ovládanému německou armádou, bylo nereálné. Další neplacení reparací pod agresivní nacionalistickou vládou by mohlo vést k opětovné francouzské intervenci a ztrátě Porýní. Německá armáda, po poválečném vypořádání vážně oslabená, by nebyla schopna ozbrojeného odporu. Čas na podporu autoritářského řešení problému s demokracií ještě v očích armády nenastal.

Dokud nebudou moci být ukončeny reparace, uvolnění okovů z Versailles a znovuvybudování armády musí počkat (ačkoli tajná ujednání se Sovětským svazem následující po podpisu smlouvy z Rapalla v roce

1922 nabízela určitý stupeň spolupráce při výcviku důstojníků, čímž byly obcházeny restriktce uvalené ve Versailles). Bez podpory armády však neměla krajní nacionalistická pravice v Německu v roce 1923 žádnou možnost napodobit nástup fašismu k moci jako v Itálii předchozího roku. Ohrožení demokracie pominulo. Měly přijít nové a lepší časy. Hrozba však nezmizela úplně, pouze načas polevila.

Rokem 1924 poválečná krize skončila. Ovšem pod povrchem klidnějších časů, jež následovaly, to vzhledem k výsledkům první světové války a poválečného vypořádání dále vřelo. Hlavní ohrožení trvalého míru v Evropě vzešlo z nepřírozené kombinace vybičovaného nacionalismu a imperialismu. Vynořoval se nový svět národních států. V Evropě byl zásadním důsledkem války nový pořádek založený na existenci národních států, z nichž mnohé byly nestabilní. Imperiální sen největších evropských mocností byl však stále živý. Vítězné mocnosti Dohody, Velká Británie a Francie, spatřovaly svou budoucí prosperitu a prestiž nadále v rámci svých koloniálních říší. Obě tyto země byly velkými vítězi poválečného vypořádání a značně rozšířily své imperiální državy mimo Evropu. Převzaly kontrolu nejen nad bývalými německými koloniemi po celém světě, ale i nad územími bývalé osmanské říše na Blízkém východě.

Tajná dohoda uzavřená v roce 1916 mezi sirem Mikem Sykesem a Françoisem Georgesem-Picotem rozdělila většinu arabského Blízkého východu mezi Británii a Francii. Celkem Velká Británie připojila ke své říši dalších 2,5 milionu kilometrů čtverečních a Francie přes 600 000 kilometrů čtverečních. Nově vytvořená Sýrie a Libanon byly předány Francii, právo na Palestinu (včetně Zajordánska) a Irák získala Velká Británie (čímž se z Blízkého východu stal tímto procesem budoucí základní kámen obrany impéria). V roce 1917 prohlásil britský ministr zahraničí Arthur Balfour, jenž podporoval cíle stále ještě malého sionistického hnutí, že britská vláda „v Palestině upřednostňuje zřízení domoviny pro židovský národ“. Toto prohlášení bylo zamýšleno k získání podpory amerických Židů pro válku – Amerika dosud do konfliktu nevstoupila – a také k ujištění, že strategicky důležitá oblast Palestiny nebude později předána Francouzům. Důsledky Sykesovy-Picotovy dohody a Balfourovy deklarace měly mít dlouhodobý dopad nejen v Evropě, ale v celém světě, zejména ve druhé půli 20. století – i později.

Bývalé či rádoby velké mocnosti, Německo a Itálie, stále chovaly své imperialistické ambice. Poníženy ztrátou koloniálních držav či neschopností je získat nabyly dojmu, že jejich plány byly zmařeny. V současné době proti tomu nemohly nic dělat, avšak byly tím položeny

základy budoucích problémů. Neexistovala žádná nepřerušená pupeční šňůra, jež by spojovala druhý velký světový válečný konflikt s tím prvním. Věci se mohly vyvinout jinak, nicméně dědictví Velké války učinilo další rozsáhlý válečný konflikt v Evropě pravděpodobnějším. Mezitím si Evropané, domnívající se, že nejhorší je za nimi, začali dělat realistické naděje o budoucím míru a prosperitě.

4 TANEC NA SOPCE

„Kdybch se jich zeptal na význam a účel života, nejspíš by mi dali jedinou odpověď: Nemáme potuchy, co je účelem života, a pátrání po něm nás ani nezajímá. Ale jelikož jsme naživu, chceme si života užít dosyta.“

Komentář protestantského pastora o „proletářské mládeži“
v německých městech (1929)

Na prahu roku 1924 se jevily vyhlídky Evropy nejnadějněji za déle než desetiletí. Zpustošené ekonomiky nabíraly dech. Životní úroveň se začala zlepšovat. Mezinárodní mír byl ohrožen méně než kdykoli od roku 1914. Rozvratné dění na kontinentu se vybouřilo. Kulturní tvořivost a novátorství jen kvetly. S tím, jak hrůzy války odcházely do říše vzpomínek, kontinent jako by se znovu probíral k životu – po dlouhé, temné zimě přišlo jaro. Zejména mladým se zdálo, že jim nadchází jakýsi nový, bezstarostnější věk. Jazz, charleston, „žabci“ – tento import z USA posléze četným současníkům symbolizoval „bouřlivá 20. léta“ Evropy. Jiní je časem nazvali „zlatými dvacátými“. Konečně bylo možné nahlížet do budoucnosti s jistou nadějí a větším optimismem. To nejhorší už minulo. Alespoň to tak vypadalo.

Jenže pouhých pět let nato spustil krach na Wall Street v New Yorku celosvětovou krizi kapitalismu, jejíž děsivost neměla obdoby. Tato krize zachvátila celou Evropu a uvrhla kontinent do výjimečné spirály ekonomické deprese, kdy posléze drtila naděje na mír a prosperitu, podkopávala demokracie a dláždila cestu nové válce, ještě strašlivější, než byla ta předchozí.

Vynořovala se Evropa z katastrofy tak, že se otvíraly mimořádné přísliby budoucího míru a blahobytu, dokud ekonomická krize nevyvolala novou zkázu, která se vyvinula v ohromnou, nepředvídatelnou a nevyhnutelnou sílu? Anebo vskrytu obsahovalo už poválečné oživení zlovestnější rysy evropského vývoje, jež byly latentní, ale zakrátko se naplno obnažily, jakmile kontinent zachvátila ekonomická krize?

Když bylo oživení v roce 1928 na vrcholu, německý ministr zahraničí Gustav Stresemann vyslovil naléhavé varování před nemístným optimismem. Německá ekonomika, jež měla pro oživení Evropy stěžejní význam,